

— Հաղար օտիկ կ'ընէ, պատասխանեց Սաթնիկի .

— Անանկ է նէ, հայտէ դնա՛ սա անուշը ձեռքովդ բեր :

Երբ աղջիկը դուրս ելաւ, Թագուկ հանրմ շարունակեց .

— Եթտակ կ'ուզես նէ՛ տէր հայր՝ ատ Սարպը յըբանէր ընաւ մերտա չընեց . բայց ի՛նչ ընեմ, Մարկոս էֆէնտին հետ ըսաւ նէ «չէ» չըսի : Հիմակ քանի օր ատանկ շնորհքով մէկը կայ, նշանը ետ կ'ընենք կը լմնայ կ'երթայ... արդէն ի՛նչ տաւած է որ, մատնի մը ի՛նչ պիւզեցին . անոր համար ալ բերան բանայ նէ՛ ձեռքը կուտանք կը ճամբենք . կողով տեսնայ իրեն ալ, բերած հէտիկներուն ալ երեսը... վո՛ւշ, պո՛ղ մարդը, մոթուծի կը նմանի :

Անուշէն յետոյ ճաշէ ատենը եկաւ եւ Թագուկ հանրմ հազար աղաչանքներով օտակեց զանանաք օր իրաւին ճաշէն Մեկնելու պահուն մայր եւ աղջիկ խօսք աօրն իրա՛նք որ հետեւալ առտու կանուխ գայ եւ Մարկոս էֆէնտին հետ տեսակցի վերջնական որոշումի մը յանգեալ համար, թէեւ իրենք նոյն իրիկուն իսկ խնդրէր պիտի բանային :

Տ. Մերթիշ իր յաջողութենէն զինովցած փողոց ելաւ ու զէպի տուն ուղղուեցաւ յաղթականօրէն անձրեւնոցը ճօճելով :

— Այս անգամ քու հախէալ կուգամ, կ'ըսէր, խօսքը մտքէն կուլեանին ուղղելով :

Գանաւային ծրագիրը, ինչպէս տեսանք, շատ պարզ էր . երեսակայական փայլուն փեղացուէ մը յոյսովը ետ ընել տալ կուլեանի ձեռքով կարգադրուած նշանաւորը :

Մայր ու աղջիկ, շլացած իր պարմութենէն, արդէն տրամադիր էին անմիջապէս ճամբու դնելու Մարկոս տղան ողանք, սակայն Մարկոս էֆէնտին կար տակաւին եւ Տ. Մերթիշ կը զգար որ անոնց չափ դիւրանաւ ան պիտի չըլլար, աւելի դրական, աւելի շօշափելի մանրամասնութիւններ պիտի պահանջէր :

Տ. Մկրտիչի ուրախութիւնը կամայ կամաց տեղի տուաւ հետեւեալ օրը կերմնիքանի հետ ունենալիք տեսակցութեան պատճառած մրտահոգութեանց առջեւ եւ երբ տուն հասաւ գրեթէ զղջացած էր քիմախնդրութեան ազդեցութեան տակ սարքած դասին համար :

Այսուհանդերձ ա՛լ կա չկարենալ դաճալու չափ տալով մըսած էր գործը եւ հետեւեալ առտու արեւուկեցաւ կերմնիքանեց տան ճամբան ձեռք առնելու, Մարկոս էֆէնտին հետ ա-

նենալիք տեսակցութենէն ծագելիք չժաւարութիւններու մասին իր ծրագրերը կազմելէ ետքը :

ԵՐՈՒՍԼԵՂ ՕՏԵԱՆ

PROF. G. THOUMAIAN,
(Երասլէղի)
CHIGWELL, LONDON.

ԳՐԲԵՐ ԵՒ ԹԵՂԵՐ

ԱՆՁՆԱԿԱՆ ԳՈՒՆԻՆԻ ԳՆԱԿԱՍԻՐ ԳԱՏԳԱՐ. —

Վերջերս բազմաթիւ համակներ ընդունեցայ «Անահիտ» «Գրքեր եւ թերթեր» բաժնին նըկատելով, թղթակցներէս ոմանք կը գտնաւորին, գրեթէ տալով թէ «անանական պզտիկ խնդիրներու վրայ վէճերը «Անահիտ»ին անարժան են», ուրիշներ գոհունակութիւն կը յայտնեն այն պայքարին համար զոր կը մղեմ՝ այդ բաժնին մէջ՝ մեր հանրային բարեբերունցածութեանը դէմ, Այսպէս կ'ուզեմ օրինակել այդ նամակներէն երկաթը, մին գրուած կովկասցի հրապարակայէ մը, միւս երկրպագունակ տանկահայ գրագէտէ մը, եւ որոնց մին կը խըտացնէ զգոհներուն մտածումը եւ երկրորդը խրախուսողներուն զգացումը :

«Անշնանք», կ'ըսէ առաջալ բարեկամս, քիչ անուններ տալ, մանաւանդ որ «Անահիտ»ը ամսագիր է : Ամսագիրը նայուած է ստորեակ գէպքերի վրայ աւելի մեծ հեռուորութիւնից քան օրական թերթը. ուստի մանր մուրն գէպքեր եւ անձնաւորութիւնները չպիտի լինին իր բովանդակութեան աւարկայ :

Իսկ թրքահայ գրագէտը կ'ըսէ՝ «Ամէն անգամ որ մեր invétéréցած, զձեռն, զոհնիկ բարեբերունց գէմ կը գրես, սրտէս կը խօսիս . courage պէտք է այդ պայքարը մղելու համար, բայց ամենէն օգտակար պայքարն է առա՛» :

Նս կը կարծեմ թէ թրքահայ գրագէտն է որ իրաւունք ունի : Եթէ արտասահմանի հայ լրագիրները մեր բարեբերունց նշանադատութիւնը լրջօրէն անպատշաճաբար կատարէին, այիտ ըմբռնէ որ հանգէսի մը պէտք չլմնար այդ գործը կատարելու, զո՛րք որ իրօք հանգէսի մը շրջանակին չի պատկանիր, բայց ոչ մէկ լրագիր այդ գործը չի կատարելու կօք գահայտեցի կըրպով, ընդհակառակէ՛ն այդ լրագիրներին շատերը աւելի քանապատեւել արժանի են քան քննադատելու կարող : Ազգի մը մէջ, ուր ամէն մէկ պէտքին գտնա-

ցում տուող լիակատար ուժեր կը պակսին, բնական է եւ նոյն իսկ անհրաժեշտ է որ անձ մը, հաստատութիւն մը մէկ քանի գործ միասնաժան ստանձնէ և կը մնայ գիտնալ թէ «Անահիտ»ը, իր այս բաժնին մէջ, կարող կ'ըլլա՞յ կոր այդ դերը գիտակցօրէն ու պատշաճօրէն կատարել: Ատոր պատասխանը ես չեմ որ պիտի տամ բնականաբար, բայց ապա հարցման է միայն որ պէտք է պատասխանին:

Ասկից զատ ես կը մտածեմ թէ սխալ է «պըղտիկ խնդիրներ, անձնական խնդիրներ» նկատել այնպիսի հարցեր որոնք, ի՞նչ, և անձի մը կամ անձուտ գէպքի մը շուրջը կը դառնան եւ շատ անգամ ճգճիմ ու անշշան իրողութիւններէ կը բղխին, բայց որոքք ամենամեծ նշանակութիւն կը ստանան մեր հանրային բարոյական միւս բարացմանը նախանձախնդիր ու եւ անձի համար, երբ մտածենք որ այդ ինքնին չնչին գէպքը մեր սովորական բարեբերուն մէկ բնդհանոր տիրական դիմը կը ներկայացնէ եւ թէ այդ ճգճիմ արարքը գործողները յստակ մեր մէջ կարեւոր ու նշանաւոր համարուած անձնաւորութիւններէն են: Եւ արդէն ինչո՞ւ «անձնական խնդիր» անուանել անձի մը այս կամ այն հանրային արարքին առիթով» յայտնուած զատաստանը: «Անձնական» պէտք է անուանել միայն այն մէկնոր ուր գրողը, առանց ու եւ նկարագրի տեսակէտի նկատելուն հակառակ, անձի մը անհատական վարկին նկատելու միակ գիտեմտով, անոր ստեղծական կեանքը հրապարակի ըրայ կը քաշկարէ, եւ այդ գնձով գործին մէջ ի կեր կ'արկանէ խեղաթիւրուած, զրպարտութեան, ստութեան աղտուալ գէնքեր: Ասկից զուր, երբ հրապարակադիրը, անձի մը թիրութիւնները նշանակելով՝ ձգտում ունի այդ անձին մէջէն ամբողջ շարք մը տիրապանրու հոգեբանութիւնը, բարեբերութեամբողջ անկիւնի մը վերլուծումը ներկայացնել, առողջ է արգամանդ գործ մը կատարած կ'ըլլա՞յ: Ու հոս պէտք է պատասխանեմ ուրիշ դիտողութեան մէն ալ որով ոմանք, — եւ անոնց մէջ «Դուրի»ը — դատապարտելի կը նկատեն կիծու եւ բիրտ բառերու գործածումը մեր լրագրիւններուն մէջ եւ անոնց «Անահիտ»ին մէջ երեւումը դարմանալի կը գտնեն: Անշուշտ պէտք է զգուշանալ կոպտ ու կիծու բառերու գործածութիւնը սխիւթէ. դռնիկ նկարագրիւնրու յատուկ դիմ չունի է առ: Բայց մարդկային բոլոր բառերը, բիրտներն ինչպէս վայելուչները, եղած են գործածուելու համար: Այսինքն գաղափարի համար միակ բառ մը կայ որ զայն կարող է արտայայտել, կ'ըսէր Միտպէս. պէտք է այդ բառը գտնել եւ զայն գործածանք: Եւ Պուալը: որ «Պարնասի օրէնսդիր» եւ «Վասիլուշիգուի դատաւոր» անուանուեցաւ,

կը գրէ իր երգիծանքներէն մէկուն մէջ՝ «Կատուն կատու կ'անուանեմ եւ Քոլէն» արկայ, »

Երբ մարդ Գէշեանի մը հանդէպ կը գտնուի, ուրիշ ըստ չկայ զայն որակող բայց ի «պակուլ»էն, Գալֆանի մը հանդէպ՝ բայց ի «խաւազող»էն, Պարթեւեանի մը հանդէպ՝ բայց ի «քոնսիւրմէն» և շուտ, բառը այլ եւս «բիրտ» չէ, անհրաժեշտ որակական մըն է: Պէտք է որ անշուշտ, այդպիսի բառեր գործածած ատեն մարդ կարենայ ապացուցանել անոնց կիրարկումին ճշգրտութիւնը. եւ «Անահիտ»ի մէջ երբեք այդ կարգի բառ մը չէ գործածուած, առանց արդարացունքի փաստերու:

Այս փոքրիկ բացատրութիւնը տալէ յետոյ բարեկամներու, եւ պիտի շարունակեմ ուրիմ, ամէն անգամ որ առիթը ներկայանայ, այս ավարտութ, տալգոհացուցիչ, շատ քիչ քնարեղական բայց վերջին ծայր օգտակար գեր կատարել, գեր որուն համար իրօք «քաղութիւն» պէտք է, գրեթէ՝ պիտի համարձակիմ ըսել: Անգիտալ արտոնները մաքրող Հերակլէսին քաջութիւնը:

ՍՈՒՐԵՆ ՊԱՐԹԵՎԵԱՆ. «ԽԱՐԱՅԱՆ».— Այս բանֆլէն, կը գրէի վերջին քորնիկիս մէջ, փորձ մըն է զոր Պարթեւեան կատարած է իմ դէմքս որ «Իսթիւթ»ը ճշմոյսներով հարկին մէջէն տեսնելու եւ իրօք՝ ամէն բանի վերջին տեսնող, ամէն բան վարնոց մեկնութիւնով մը բմբռնելու դատապարտուած, իրերն ու մարդերը դրան ծակերէ, պատուհանի ետեւներէն ախտալով ու գոհկութեամբ արցունքալից անուամբ մը տեսնող ցած արարածն է, որ հոս կը յայտնուի, — «քոնսիւրմ»ը, այսինքն ամենէն զոճուած, ամենէն տխրաբեւ ամենէն մոլորիլը թալքաւաղներուն: Հոս, այդ սխուր տիրապանրու զազարանք բազմապատկուած ու օրուած է «Իսթիւթ»ի ակնյայտին ծանրագումով մը: Սովորական «քոնսիւրմ» մը տափակ ու ծիծաղելի պիտի ըլլար լոյս Պարթեւեանի պարագային մէջ, ցածութիւնը ցաւատանը, խելայեղ զաւարտութիւնը ունի զոր անխալելի է բացատրել առանց արտայայտական քննութեան մը դիմելու: Եւ այս պատճառով է որ անհնար է այդ մաղձով կրծուած, կարծես տաժանելի մղձաւանջի մը մէջ ձափուտուած էջերը թղթաւել՝ առանց գիծութեան զգացումի մը որ անխուսափելի կերպով կուգայ մեղմացնել պզգանքը զոր այդ գետնալարի գրականութիւնը կը ներշնչէ առաջին տողէն իսկ: Դիտեցէք, օրինակի համար՝ այն ամբողջ լուսնոտի տապալուծմանը, այն բոլոր կատարութիւնէն չէ լրճնուած բերնի մը ժայթքող հայտնաբերելը՝ որոնցմով խեղճ տղան կը ճգնի ապացուցանել թէ... «չ'առեմ

գլխս. — ևս դժուարութիւն պիտի չունենաք ըմբռնելու որ ցաւագարի մը դիմացը կը գտնուէիք. — «ցաւագար» բառը գործածելով իր գլուտ բռնական իմաստով :

Դանի մը ստորի առաջ Վլիմիլիֆի՝ յիմարանոցին մէջ Տր. Փօլօյեանին հետ պտոյտ մը բրած միջոցիս, կ'են մը սեւասյ, պարտեզին մէջ անկուէր նստած . իբրաւ կարողած գոյնզգոյն քուրջներու շեղջկոյտ մը հանդիսանալու որապէս կրելով իրբեւ վերարկու, ուսերն ի վար թափթփած մազերը աշանդակ լաթի կտորի մը մէջ փաթթուած, մասնաբեր խիթիզէ մատնիներով ծանրարեան ու ձեռքը կտարածած ողբայլի հովանոց մը, վեհաշուք ձեռով մը բազմաբէր էր փայտէ աթոռին վրայ, և. անշարժ ու լուռ, գլուխը բարձր բռնած, զգարչակոտ ու տիրակալի նայուածքները կը մխբն պարագային մէջ . «Հետաքրքրաշարժ մեծամոլ մըն է, բացատրեց Փօլօյեան, ինքզինքը Պուշկարիոյ թագուհին կը կարծէ, այս յիմարանոցն իր պալատը կը նկատէ, մեզ ամենքս իր ծառաները կամ հպատակները կը համարի, կ'երեւակայէ որ արքայական հանդերձներով շքուած է, և. ամէն վայրկեան հրամաններ կ'արձակէ» : «Ո՛վ էք, պարոն ըսաւ ինքի կինը՝ կորսնակընտ ու հրամայական չեւտով մը : Երբ իմացաւ զբրական մարդ մը ըլլալս : » Կը համարկեմ, աւելցուց, գրէի մարդոց . վաղը պալատս եկէք, ձեռքի շքանալի մը պիտի չնորոգվի . . . » Եւ յանկարծ Փօլօյեանը նշմարելով, «Ո՛ւհ, բրաւ, ցասկոտ նոզկանքի ժեւթով մը, կ'աւան շփիշկները» : Ու մտաւ ապառնագին ցցելով իշխիք ի Փօլօյեանը, «Հետագէ՛ք անմիջապէս, հրամայեց, ապա թէ ոչ ձեզ գլխատել կուտամ այս իրիկուն իսկ . . . » Ընդէ կ'երեւ համոզուած էր որ մարդկային բոլոր կիսներն իր մտան մէկ շարժումէն կախուած էին . . .

Պարթեւեանին տեսրակը աչքէ անցուցած ատեն, Վլիմիլիֆի խնթը յիշեցի . նմանութեան կէտերը երկու հեռանդիներուն միջեւ բազմաթիւն են — այն միակ տարբերութեամբ որ Պուշկարիոյ թագուհին իր ցաւապին ինկածութեանը մէջ տեսակ մը հանգարտ վեհուութիւն, տեսակ մը սրտաշարժ աշխուշոթիւն ունէր որովէ զուրկ է «Պարագանային» ցալալի ու շողիքոտ խելագարը : Անոր պէս սակայն, աս ալ անզորութիւնի հաւատք մը ունի իր ամենազօրութեան վրայ . իր զարշափոց ցնցոտիներով փաթթուած հոգին ծիրանիներով փառազգեստ կ'երեւակայէ, բարեկիսնային աւել զոր ձեռքը բռներ է, զիւցաղներգական խորազանի պէս կերեւայ իր աչքին . ու համոզուած է որ իր մէջ մտանի այս կամ այն ուղղութեամբ շարժելէն կախուած ունի այսինչին անմահութեան

մէջ բարձրացումը կամ այնինչին յաւերժական մահացումը :

Կարելի չէ անշուշտ ու եւ լուրջ ուշադրութիւն ընծայել դառուներուն գոր կը պատուանէր յայտնի մտաւոր վիճակի մը մէջ յղացուած գործ մը, քանի որ այդ դատումները կը հիմնուէին իրարութիւններու վրայ որոնք այնքան ճշմարիտ են որքան լուսնին երկինքէն իջնելու, Մահամեջտին չափկին մէկ կողմէն մտնելու եւ միւս կողմէն գտնուելու հիւսուհուր (ու գոնէ աւելի սիրուն) հեքիաթը, և. կամ եթէ զիւլաւածով ճշմարտութեան հելէ մը պարունակներ՝ զայն կը ներկայացնեն այնքան հաւատարմութեամբ որքան ճահիճ մը իր վրայ ծոռդ դէժ մը կը պատկերացնէ : Ուշադրութեան արժանին՝ այդ դրքին մէջ, մտաւոր վիճակն է, և. ո՛չ թէ անոր արդիւնքը : Մտաւոր վիճակին վրայ ըսի ինչ որ կը խորհնէ : Արդիւնքը ուրիշ զգացում չի կրնար ներշնչել բայց եթէ թանկ պոզանք մը, — և. ցաւ :

Ցաւ, որովհետեւ այս «Պարագան»ը ձգող հրէշը միանգամայն հեղինակն է «Սայքսթին» : Այդ միտումիւն արտադրող անձը, բնութեան մէկ խորհրդաւոր կատարելով, օժտուած է զրական ամուր ձիրքերով, զոր ես առաջինն եմ գնահատող, հակառակ իր մէջ քննադատական ատողջ ու լայն ոգին մը պակասին ու հակառակ որ այդ ձիրքերը յամայն ուղղութիւն կ'աղղուին իր նկարագրին ներսն թննէն եւ իր գրականութիւնն իսկ գեհնիկ, տեղի, հասարակ կը կազդեցանեն : Ու չեմ գիտեր ըսն մը որ աւելի տխուր ըլլաց քան այս հակառակութիւնը նկարագրին եւ տալանդին միջեւ : Եւ ոչ ոք այդ տխրութիւնը կրնայ զգալ ինքի չափ, որովհետեւ ամբողջ վեցամարի այդ տղան իրբեւ կըրտսեր եղբայր մը սիրած եմ եւ իր մտաւոր ու բարոյական զարգացմանը համար բրած եմ ամէն ինչ որ մարդ մը կրնայ ընել ուրիշ մը համար : Բանցանքը իմս է եթէ ձեռք ձեռքս միւսիս իր գրական զարգացմանը մէջ յաղողած եւ ևս բարոյական զարգացմանը . . . չէ բացարձակապէս ձախողած : Ի՞նչպէս կրնայ յաղթել բնական կուռ օրէնքներու, որոնք զինքը նախասահմանած էին անբարոյականէ աւելի գէշ բան մը բարոյականադուրկ մը (amoral) ըլլալու : Իր տիպարին այդ հակառակութիւնը արտասովոր բան մը չէ անշուշտ, անհնուած են խնթիներ որ իրենց մտապայծառութեան պահեղուն մէջ ցեղաբուռեանական կարողութիւններ ցոյց տուած են, կամ մեծ արուեստագէտներ որոնք բարոյական զգացումէ զուրկ են եղած : Արտասովոր է չէ պարագան, բայց կը կրկնեմ՝ խորապէս ցաւալի, ցաւալի մահաւորութեան անով որ յիմա-

բուժիչներ հոս այն ազնիւ ու գեղեցիկ մտա-
մտաբանութիւններէն չէ որոնք յաճախ շատ մը
տափաւորէն հաւասարակշիւ մտայնութիւննե-
րէ աւելի շահեկան են, — բարութիւնը, վեհ-
անձնութիւնը, անձնաւիրութիւնը հիմադա-
գին ծայրայեղութեան մը հասցնող խնդիր
կան որոնք պատելի են, — հոս, ախտը՝ զը-
ձուծին ու լղրեմ կին մէջ խելայեղ մարմնումի
այլանդակ մղում մըն է լոկ և Այս բոլորը պիտի
հասկանան միայն անոնք որ զիր մօտաւոր ճանչ-
նալով եւ պարտաւորով այն զարարերու խնդրե-
րը զոր ունեցած եմ Պարթեւեանին հետ պիտի
կարգանայ այդ անձոտի անտարակը և Քայց արդէն
այն եղանակը որով Պարթեւեան իմ ամբողջ
հանրային գործունէութեան վրայ խոսած է,
կը բաւէ այս ըսածներուս ճշգրտութիւնը
ըմբռնել տալու և եւ ի պատիւ հայ ազգին
պէտք է հաստատել թէ այդ բանֆէն ար-
արարանքին ու զղու անքի միանամուն արտա-
յայտութեամբ մը ընդունուեցաւ ամենէն, նոյն
իսկ հայատակորդներէս (եթէ ուրիշ կեղծ ըլ-
լաւ, պէտք էր վերջնապէս յուսահատել այս
ազգէն) :

Ասկից ուրիշ ոչինչ բանու պէտք պիտի ու-
նենայի այդ ինքնին անշնչան տեսական մա-
սին, եթէ այդ տեսականին հրատարակումին, —
սինքն հաւատարմութեան հրատարակումին
մէջ — Բաշալեանին անուղղակի կամ ուղղակի
մասնակցութիւնը գոյութիւն չունենար :

«Անահայտ» ընթերցողները գիտեն այն երկ-
դիմի վարմունքը զոր Բաշալեան ըռնեց ինծի
նկատմամբ՝ իրեն ի պատիւ տարբերած երե-
կոյթին առթիւ Արեւելոյն Բաշալեանը որ այդ
երկոյթին անմիջապէս ետք ինծի յայտա-
բարեց թէ Պարթեւեանին ընթացքը իրեն ցաւ
պատճառած էր եւ թէ շատ խիստ կերպով անոր
պիտի յայտնէր իր գծողութիւնը, ինծի այդ յայ-
տարարութիւնն ընել վայրկեան մը յետոյ գացցի
է Պարթեւեանին իր հարկտադրութիւնն ու
գործունէութիւնը յայտնել (այս իրողութիւնը
բացարձակապէս վստահական է) և եւ այս բան-
ֆէն հրատարակումին յետոյ, Բաշալեան անոր
մասին ոչ մէկ կերպով գծողութիւն չէ յայտա-
նած, ոչ բերանացի, ոչ հրապարակաւ (*) :

Հոս, խնդիրը շատ աւելի ծանր հանդամանք մը
կը ստանայ, որովհետեւ Բաշալեան անդիտակից
մը չէ Պարթեւեանին պէս իր վարմունքը, —
որ ինծի բաւական թուեցաւ որպէսզի վերջնա-
ցած նկատեմ բարեկամութիւն մը որ կեան-
քիս ամենէն թանկագիններէն մին եղած է, —
կ'աւժե որ լուրջ քննութեան մը ենթար-

կուի, երկու երեք տարիէ ի վեր, բարեկամ-
ներէս ոմանք կը ջանային զիս տարածմողի
Բաշալեանը աշնիւ հոգի մը ու շիտակ բաւե-
կամ մը նկատելու յամառումէս, եւ կը պնդէին
թէ անոր մէջ «քապոթէն» մը կար թագուռ, չէի
ուզած հաստալ, ու զինքը մոլեգնաբար
պաշտպանած էի, շիտա ստիպուած եմ խոստո-
վանիլ որ ես եւ եղբոր սխալ տեսնողը :

Այսպիսի փափուկ ու կնճառ պարզ անե-
րու մէջ է որ մարդ մը իր «բարեկամ»ի եւ
«ճենթիմէն»ի նկարագիրը որոշապէս ի յայտ
պէտք է բերէ և Այսպիսի խնդիրներու մէջ,
չէպէր մնալը վատութիւն է իսկ գաղտնի կեր-
պով յանցաւորին աջակցիլը ցածութիւն մըն
է՝ որուն կարելի չէ ներել :

«Աղաւառ Ջանի»-ն, ինչեւ այս բանֆէն,
Պարթեւեանը չնթացք իմ նկատմամբ՝ շատ
նշանակալիկ երեւոյթ մըն էր՝ մեր հանրային
բարեբերուն տեսակէտով, հրեւոյթ մը բարո-
յական մեծ կարեւորութիւն ունեցող ուրու
հանդէպ Բաշալեան պարտաւոր էր ուրիշ գիրք
մը բռնել և անոնք որ Պարթեւեանին պէս կ'ե-
րեւակայեն թէ այս խնդրոյն կարեւորութիւն
տալուն մէջ գրական վիրաստում կրող անձի
մը ծիծաղելի նեղարմատութիւնը պէտք է տես-
նել, ամենէն գարշելի անիրաւութիւնը կը գոր-
ծեն, Չեմ կարծիր որ սեւ է հայ գրագէտ ին-
ծի չափ անտարբերեղած ըլլալ գովեստի եւ
պարսկի. ներքողական կամ մասնական
գրուածքները որ իմ մասին երեւցած են հայ
մամուլին մէջ, ամբողջ գրողարան մը կրնան
լեցնել եւ սակայն ոչ գրուածքը զիս շիտա-
ցուցած է. ոչ պարսաւր զիս թուցուցած, առանց
ակնաջ կանխել չուրջսեյած աղմուկին — միայն
անոր շնորհելով երբեմն վաղանցուկ ուշա-
գրութիւն մը, երբ զայն հանրային տեսակէտով
մը կարելի էր նկատել առեւն, — իմ գործս չա-
րունակեցած եմ առանց մայրական մը կասե-
լու, առանց ճամբէս մազի չափ չեղե-
լու, ես իմ մէջս ամփոփուած եւ ես իմ վրաս
կրնամ և Ու երբեք իմ բարեկամական յարա-
բերութիւններս իմ գրական գործունէութեանս
մասին յայտնուած գաղտնիներուն նպաստաւոր
կամ աննպաստ ըլլալուն չեն ազդուած և Ար-
շալոյսի Ջանիք»-ուն մասին Արիփարեանի չա-
րամիտ յորդանակը իրեն հետ ունեցած դրական
կողմայրակցութեան կապերուս մէջ սեւ է փո-
փոխութիւն յայտն չբերաւ. այն վարդապետը
խայրութիւն էր զոր Բաշալեան «Հայքներ»-ին
մէջ հրատարակեց «Թրիպոմեններ»-ու առթիւ,
արգելք չեղաւ որ ամենէն մտեմական յարա-
բերութիւնները շարունակէի Բաշալեանի հետ և
Զօրապը երկու երեք անգամ իր «Մասիս»-ին
մէջ իմ գրականութեանս նկատմամբ անախտ

(*) Ըսողներ իսկ կան թէ Բաշալեան բա-
րոյապէս ու նիւթապէս խրախուսած է բան-
ֆէնին հրատարակումը :

բաներ ըսաւ, բայց իմ յարեբերութիւններս
իրեն հետ խլեցի, ոչ թէ այդ գրական դատում-
ներուն հետեւանքով, այլ երբ «Հայրենիք»ին
հանդէպ ունեցեալ ընթացքը զոր յիշեցի Արփի-
արեանի մասին ուսումնասիրութեանս մէջ-
եւ Զօհրապի հետ կապերս խլեցի այնպիսի
ատեն մը երբ դեռ քիչ առաջ «Թուրքի փառ-
ք»ին մասին «Հայրենիք»ին մէջ հրատարա-
կած էր յօդուած մը որ ամենէն գրականանե-
րէն մէկն է որ իմ մասին գրուած ըլլան:

Ոչ ոք այնքան լաւ դիտէր այս բոլորը որ-
քան Բաշլեանն և Եւ ոչ ոք այնքան լաւ ըմ-
բռնել կարող էր թէ Պարթեւեանին պարտ-
գային մէջ խնդիրը «գրական» չէր, այլ «բա-
րոյական» միմիա՝ յի բարոյական:

Պարթեւեան վեց եօթը տարի շարունակ իմ
ամէն օրուան բարեկամն եղած է եւ ամէն
վայրկեանին աշակերտս. գորովը զոր ցոյց
տուած եմ իրեն, խնամքը զոր տարած եմ իր
միտքը ֆրանսական նորագոյն գրականութեան
ու արուեստին ընտելացնելու, շատ քիչե-
րուն չոստոված եմ այնքան յօժարակամ որքան
իրեն. եւ եթէ հաճէի այդ բանին զիջանիլ,
պիտի բաւէր որ քանի մը տող յիշէի իր այն
բազմաթիւ նամակներէն որոնց մէջ, Գլին
ինչպէս 97ին, այդ պարոնը ինծի յայտնած է
խանդավառաբար մը եւ յարգանք մը ինչպէս ոչ
մէկուն չէ յայտնած եւ որոնք լիովին կը բա-
ցատրեն ու կը ճշդեն տեղը զոր բռնած եմ
իր մտաւորական ու բարոյական կեանքին
մէջ, և ահա յանկարծ այդ անձը, որ եթէ ոչ
երբայանգէտ գտնէ քաղաքականը ըլլալ պար-
տաւոր էր ինծի նկատմամբ, հրատապակց «Ա-
ղուան ձայն»ին ապուշ ու կոպիտ նախաբանը
որ ինծի դէմ կ'ուղղուէր՝ թէպէտ անուան չէր
յիշուած. եւ ասի՝ առանց որ ո եւ չէ միջնդէպ
անցած ըլլար մեր միջեւ, առանց որ ո եւ չէ խը-
ղում տուիլ ունեցած ըլլար լուրջ պատճառով
մը: Ըսել չեմ ուզեր թէ իրմէ կը սպասէի որ
իր գրական սկզբնաւորութեան ինծի ձօնուած
գափինպակսի մը հիւստիմովը բանար. զիս
ձանջոցողները գիտեն որ իմ անձնութեան-
թիւններս միշտ շնորհալի եւ առանց ո եւ չէ փո-
խարհութիւն պատկառ. նոյն իսկ ինծի նը-
կատմամբ պայքարախ գահուող անձերու շա-
րունակած եմ անլակցութիւնս՝ երբ նորէն ինծի
դիմած եւ ծառայութիւններս խնդրած են և
եթէ Պարթեւեան կ'ուզէր քացատրել իր գե-
ղեցկագիտական ուղղութեան իմինէն ունե-
ցած տարբերութիւնը, կրնար այդ բանը ընել
լուրջ եւ քաղերկիր ռուսումնասիրութեամբ մը,
բայց էլ բաց անուանելով զիս եւ ինչոք
գնելով զուտ գեղեցկագիտական հողին վրայ.
ստի շատ բնական պիտի գտնէի, ու ոչ մէկ

կերպով պիտի չլիրաւորուէի ասիկցի իմ բոլոր
աշակերտներս պիտի վկային թէ երբեք զի-
րենք չեմ պարտաւորած իմ գեղեցկագիտական
ուղղութեան նոյնութեամբ ընդգրկելու. ընդ-
հակադասին եւ ձգտած եմ իւրաքանչիւր այս-
կերտին միտքը զարգացնել՝ իր ուրոյն խառ-
նուածքին համեմատ, ջանալով հանդերձ զայն
զօրացնել եւ ընդլայնել ամէն տեսակի դրա-
կան հրաշալիքներն ըմբռնելու իրեն զիւ-
րացնելով: Բայց Պարթեւեան նախընտրեց
տեղութեան տեսիլ մը, ապստամբութեան նօթ
մը դնել իր նախաբանին մէջ. եւ այդ նախա-
բանին շուրջը խմբեց մէկ քանի երիտասարդ
գրողներ, որոնց միւս մասը կեդրոնականի մէջ
աշակերտած էին ինծի: Ատոնց վարժունքը
նոյնքան անպիշիւ եւ աւելի աննմատ երեւ-
ցաւ ինծի, երբ այդ պարոնները, որ մինչ-
չեւ այդ վայրկեանը ամենէն խորին երախտա-
գիտութիւնը յայտնած էին ինծի այն օրուտին
համար զոր քաղած էին իմ գրականութեան
զատեմէս, յա՛նգա՛րդ այդ զորքը բռնեցին ին-
ծի հանդէպ՝ առանց իրենց յարաբերութիւն-
ները խցելու ինձմէ եւ յանձն առին մինչեւ
իսկ ւսել՝ բռնելով ինծի թէ այդ նախաբանը
առանց իրենց գիտութեանը հրատարակուած
էր, մինչդեռ «Վաղուան ձայն»ին երեւու-
մէն շատ առաջ այդ ամբողջ խմբակին համա-
ձայնութեամբ շարունակուած էր ան: Այնքան չիլ
որքան անիմաստ այս ընթացքը, անձեռու կող-
մէ զոր մինչեւ այդ վայրկեանը ջերմպէս սի-
րած էի եւ իրեն բացարձակապէս ազնիւ ու
չիտակ հազիմներ գնահատած, զիս — կը խուս-
տովմանիս — անհունօրէն տխրեցուց: Եւ առ-
կայն այդ ընթացքն ալ գործն էր Պարթեւ-
եանին, որ շատոցն է վերք թուանալից ներշնչ-
ուում անոնց հոգիին մէջ յամոքարու ծորած է
եղեր ինձմէ գաղտնի, ինծի յայտնուած այդ
ամբողջ խանդավառաբան ետեւէն: Ինքը պատ-
ճառ եղաւ ոչ միայն անոնց ինծի նկատմամբ
այս գծուած ընթացքը բռնելուն, այլ անոց ամ-
բողջ նկարագիրը ապականելով, իր արտա-
վարակ հոգիին ամբողջ փիտութիւնը անոնց
փոխանցելով, նոյն իսկ անոնց իրարու հետ
ունեցած եղբայրակցական յարաբերութիւն-
ները լքրճեց: Պարթեւեանին այս «բանֆ-
լէ»ն քնքաւ քնարերգութիւն մը կարելի է հա-
մարել բաղդատմամբ այն հայհոյանքի նամակ-
ներուն զոր այդ պարոնները իրարու գլխին
նետած են այս վերջին մէկ երկու տարուան
մէջ՝ իրենց խզումի օրերու միջոցին: Հակա-
ռակ այս ամենուն, «Վաղուան ձայն»ին նախա-
բանին ամբիւռ ոչինչ պատմականցիլ Պարթեւե-
անին և Այն ատեն միայն պէտք զգացի զինքը յան-
գիմանել եւր «Հրանդ»ի մասին իր յօդուածին

մէջ անորդ կասկածանքներ սողոսկեցուց Արփիարեանի հանդէպ իմ շատ յստակ գիրքին ներկատմամբ : Նամակս նորէն շատ հանգաբար էր : դատնացած բարեկամի չեղտով մը գրուած, այդ նամակին Պարթեւեան պատասխանեց նամակով մը, ուր ինծի կը խօսէր այնպիսի ցած-ողբի լեզուով մը, եւ ինծի կը վերադարձր այնպիսի այլանդամկ զգացումներ, որ յանկարծ յայտնութիւնը յետեցայ — անանկիսով բաց զերջնականօրէն յատկի յայտնութիւնը — ինչիկն որ իր մէջը գոյուցթիւն ունի : Այո՛, այդ նամակը բաւեց որպէս զի վճռէի «հրէշ» անունը տալ իրեն : «Այդ տղան, լուր բարեկամներու, որ այդ նամակը կըցաւ ինծի զբերել, ամէն բան ընելու կարող է» : Գուշակուցթիւն, որ այն բոլ վաշտից վիշտ տարուան միջոցին ուր իմ բարեկամութիւնս ունեցաւ, այնուուրեքան ձգտումներու եւ անկողմի վաշտիցին միջև տատանած էր՝ առանց վերջնապէս փշելու, կամ գոնէ իր ակարացումները ինձմէ խնամքով թաղան պահելու յուսատու ամօթխածութիւնն ունեւնայով, բարոյական անգիտակցութեան հեռադ մը դարձաւ : ինձմէ զատուելէ յետոյ, Գալփաեանական մատակարարութիւնը պարզ բաղադրական բառթեօններէ դրամ չորթով, իր բարեկամներու պատկանող տպագրական տառեր անհոյստ պողտնի փախցնելով ծախելով, Մանչեսթրի վաճառական մը զէմ իր գրած մէկ յօդուածը պարունակող «Կաղուան Չայն»ի մէկ թիւը տասը ոսկիի փոխարէն հրապարակ չանել հաւանով, — անա ինչ որ եղաւ Պարթեւեան երբ ինքզինքը ձգեց իր միմիկոս բնագիտութիւնը վարուած նկարագրին, — եւ դեռ չեմ ուզեր, չեմ կրնար երեւան հանել եղեռնական աղտոտութիւնը իր բուն ներքին կեանքին... Եւ ապա մարդկային կղկղկանքն է որ ազդին բարձրն ազնուացնելու, սրկականը ձաղկելու յաւակնութիւնը կ'ունենայ կոր հիմա...

Բաշալեան այս բոլորը գիտէր : Իրեն համար պարզը մը կար, — գրական գնահատումներու խնդիրը մէկդի դնելով, — Պարթեւեանին ինծի նկատկածութեանցած այս ընթացքին հանդէպ մասնաւորապէս եւ անոր բարոյական տեւպարին հանդէպ ընդհանրապէս՝ րոնել այն յըստակ ու խիստ վարմունքը զոր ինքզինքը յարգող ունէ գրադէս պարտաւոր էր ունենալ : Բաշալեան այդ բանը չբռնաւ ինծի եկաւ, «Չափախըն» մըն էր կարեւորութիւն միմի տարի ըսաւ, եւ անոր պէտքաց — հիմա ապացուցուած բան մըն է ա — համախոհ երեւան այն ամբողջ զէմ բրածններուն եւ ըսածներուն եւ անոր ինծի հաւանական կը թաւն որ արդէն շատոնց ի վեր Բաշալեան մութին մէջ զայն քաջալերած ըլլայ

ինծի նկատմամբ անոր բռնած ընթացքին մէջ եւ նոյն իսկ՝ ընհանուր տեսակէտով մը՝ նպատակ ըլլայ այդ արդաւանտի տղուն բարոյական անկամար երազումին՝ իր անհոգ ու զուարճացող հանգիստեանի ներդրամակ տփուկութիւն : «Բաշալեան երեկոյթ»էն յետոյ, արուած ըլլալով այդ միջադէպին այս բոլոր թուած պարագաներով մեծապէս ծանրակշիւր զարձող հանգամանքը, Բաշալեան պարտաւոր էր հրապարակաւ արտայայտել իր դժգոհութիւնը իմ զէմս սարքուած այդ դեմիկի զաւին համար : Չբռնաւ այդ բանը Բանֆիլէին ընթերցումէն յետոյ, եթէ Բաշալեան քիչ մը ունենար այն աղանակական զգացումն զոր «զգուշութեւ կարողութիւն» կ'անուանեն : պէտք էր որ այդ տեսութեան թիւթիւրէն հեղինակին երեսն ի վեր նստէր եւ յայնու ձեռք չզոյցնէր այդ հրէշութիւնը արտադրել, կըցող անձի մը ձեռքին, որմէ այդ պատմաներուն մէջ ներդրուած ըլլալը պէտք չէր արդէն որ զինքը փաղաքէր, ինչպէս խոցոտներին համար : Իմ գրաշարը միայն կրնայ պատճառել, եւ երբեք հաճոյք : Բաշալեան, որ իմ ամբողջ հետնքս ինծի չափ կը ճանչնայ, ու եւ մէկէն աւելի գիտէր թէ այդ տեսութեան մէջ ինծի վերադրուած արտադրութիւնները բոլորն ալ սուտ էին եւ կամ ցնորականօրէն խեղաթիւրուած, գիտէր զգոնէ երկու օրինակ տալու համար, թէ անամօթութիւն մըն է իմ գրական ուսումնասիրութիւններս, որոնք քաղաքականապէս ինքնատիպ այլատարութիւններ են, ֆրանսական հանդէսներու մէջ հրատարակուած յօդուածներէ թարգմանուած կամ քաղուած ինչպէս եւ թէ Պարթեւեան, որ գիտէ որ ես պէտք չունիմ բանագողութիւն ընելու, գիտմամբ իր ստէ : Բաշալեան գիտէր նաեւ թէ Պարթեւեան կը ստէ եւնթագրելով որ Դանիալացական Կարօին հետ տեսակցութիւն մը ունենայ իմանալով է որ Արփիարեան «Նոր Կեանք»ին մէջ հրատարակած ըլլայ իմ մասին ներդրողալից յօդուած մը եւ թէ այդ յօդուածին ղեկովնալով «Բաշալեան երեկոյթ»ին առթիւով գրածս մեղմացուած ըլլալով մինչդեռ Արփիարեանին ներքողալից յօդուածն շաքար վը յեղել էր որ Կարօին հետ տեսակցեցաւ եւ իրեն — ինչպէս այդ օրին ինծի հանդիպող ու եւ անձի — յայտնեցի այն աննպատակ կարծիքը զոր ունէի Արփիարեանի մասին, եւ «Նոր Կեանք» ի այդ յօդուածը բնաւ արդեւ չեղաւ որ նշանորդական հրատարակէի «Ամանխտ»ին մէջ «Բաշալեան երեկոյթ»ին վրայ գրած յօդուածս :

Բաշալեան այն հայ գրողէն է որուն հետ ամենէն երբայրական կապերը ունեցած եմ : Կեղեցկագիտական վայելուքներու անբաղաւտեղի վայրկեաններ միասին անցուցած ենք :

Մեր երկուքին մտքերը, հակառակ կարգ մը զգուշման եւ ճաշակի տարբերութիւններու, ձգացման եւ ըմբռնողութեան սերտ աղբիւնութիւններ ունեցած են: Իր գրական գործը ոչ ոք ինձմէ աւելի գնահատած է: Առանց Պարսկեանին ծիծաղելի չափազանցութիւնովը՝ զինքը «տիեզերական հասկացողութեամբ գրարագէտ» մը նկատելու, տեսնելով հանդիմ ինքնատուութեան պակասը իր գրական յղացումներուն մէջ, միշտ հիացում յայտնած եմ իր ճապուկ, նուրբ ու վաշխուշ արձակին, իր տաք ու գորովագին զգայնութեանը, ընկերականացաւորութեանը մէջ իր գրած անկեղծ ու մարդկային չեղտի, այն կարեւոր դերին զոր կատարած է մեր աշխարհաբարին գրագացմանը մէջ եւ այն օգուտին զոր իր աշխիւ ձգտումներ քաղաքի մարապարակարական յօդուածները բեցած են մեր հասարակութեան: Ներքը չեմ ըսած թէ «տաթէ» մըն է, ինչպէս կը հաւատէ բանֆիլէին «քոնսիլիոս»ը, Լաւած եւ այլ՝ թէ «ձող» մըն է, եւ ասոր ամենէն առաջ իրի՛ն՝ եւ եւ ըսած, որովհետեւ եւ կը մտածեմ թէ Բաշալեան կարող է արտաբերել շատ աւելի մեծ գրական գործ մը քան ինչ որ արտադրած է, եթէ իր փոփոխութիւնները թօթափէ եւ իր բոլոր ուժերն ու խանդերը գրականութեան նուիրէ: Այն Բաշալեանը որուն համար են ա՛յ յայտնի զգացումներ տաճած եմ եւ որուն հանդէպ ամենէն պայծառ ու անստգիւտ վարմունքը ունեցած եմ միշտ, պէտք չէր որ այս յանցանք տրտմանք տեսնուէր ինչեւ, այս վատաբողջ ու մեղաւորից համակրանքը ցոյց տար Պարսկեանին պէս «ճարտործի» մը նկատմամբ: Իր այս վարմունքը արտիւմէջ փլցուց—անդա՛նաւ ին կիսովով — զորովի ամբողջ չէնք մը որ յարգանքի վրայ ինկուած էր, օրովնեւ եւ անոնցմէ եմ որ միշտ կը զննատեսն գրական գեղեցկութիւնը՝ նոյն իսկ երբ անարդարական կեանքի մը աղբիւսին մէջէն ծիլ ան, բայց ուրոնք գրական գեղեցկութիւն արտադրելու կարողութիւնը երբեք պատճառ մը չեն համարին ներողամիտ ըլլալու անձի մը բարոյական կեղտոտութեանը, եւ որոնք ամէն գրականութենէ վեր կը դասեն, ամենաբարձր գեղարուեստի առարկան կը նկատեն ազնիւ նկարագիրը:

ԱՅՆԹԱՊԻ ԽՆԴԻՐՆ ՈՒ ՀԱՅ ՄԱՍՈՒԼԸ. — Պ. Մինաս Աբրազ կը հեգնէ «Քրօ Արմինիա»ն եւ «Անահիտ»ը կարեւորութիւն տուած ըլլալու համար ֆրանսական երեք մարտանաւերու Մերսին զրկուելուն իրողութեանը: Պ. Չերազ կը մտածէ թէ իրար անցնելու պատճառ չկարարդէն: «Չարդ մը, կը գրէ ինչպէս կը

սարքուէր էնիս փաշայի կողմէ»: Այսպէս «Օռօս»ին հեռագիրը, «Քրօ Արմինիա»յին Այն-Սուլայն, Ատանայէն, Հալէպէն ընդունած եւ հըրատարակած խռովեցուցել նամակները բնաւ կարեւորութիւն չունին ուրիմիս: Պ. Չերազ կը կասկածի չարիքի վտանգին իրականութեանը վրայ: Եւ ծիծաղելի կ'աղէ դարձնել «Քրօ Արմինիա»յի խմբագրութիւնը, եւ այն բազմաթիւ ֆրանսացի անձնաւորութիւնները, որոնք այդ չարիքին առաջն առնելու համար դիմում ըրին Ֆրանսական կառավարութեան: «Քրօ Արմինիա»ն հրատարակեց թէ փետ. 6-ին մարտանաւեր Մերսին հասած են, «Անահիտ»ը հրատարակեց թէ Այն-Սուլայի կացութեան մասին ֆրանսական կառավարութեան գիտմ. ըլլուելէն չորս հինգ օր յետոյ որոշուեցաւ նաւերուն ուղարկը, եւ թէ նաւերը ուղղակի Մերսին գացին, (իրողութիւններ որոնք անհրաժեշտ են): Պ. Չերազ չի հաւատար ստոյն, եւ որովհետեւ «Իւնիվէն» թերթը հրատարակել է Պէյրութին փետ. 15 թուականով թղթականութիւն մը որ այդ նաւատարմին Պէյրութ հանդիպած ըլլալէն կը հեռուեցնէ թէ ան զրկուած է Սիւրիոյ կաթոլիկներուն այցելութիւն մը տալով Գոն-կրկապոնիներուն դէմ քուէարկուող օրէնքին կայսրինը ձգած յոռի աղիւցութիւնը փառաշուք համար: Պ. Չերազ կ'ըզգայացնէ թէ նաւատորմը միմիայն այդ նպատակով զրկուած է, եւ զրեթէ չհաւատարու ձեւ կ'ստնէ անոնց Մերսին հանդիպած ըլլալուն... եւ առանց վարանելու, կը գրէ թէ «սիւրիական ջուրերուն մէջ երեք ֆրանսական մարտանաւի ներկայութիւնը չի կրնար Տաճիկներն արգելել իշխիլիոյ խոր Հայերէ վարդիւլէ...»: Այն միջոցին ուր Պ. Բոլ Վիոլէ «Քրօ Արմինիա»յին ուղղուած նամակով մը գոհունակութիւն կը յայտնէ հաստատելով մը «Ֆրանսայի մէջ բան չի իրականաց», թէ նայտնիներուն ջանքերը ի դերեւ չեն ելած, եւ երեք մարտանաւին ուղարկը արգելիւք մը կը համարի, Պ. Չերազ կ'ապահովցնէ Սուլթանը թէ կրնայ հանդարտօրէն ջանքիւ Հայերէ առանց կոտորուութիւն ընծայելու ֆրանսական նաւերուն, եւ հանձնք կը զգայ պնդելով թէ հայկական խնդրոյն կացութիւնը Ֆրանսայի մէջ այսօր այնքան աննպաստ է որքան ջարդարուն ատենը, այսինքն Հանթոնիս օրովը...:

Այդ յօդուածին վրայ թերեւս բառ մը պիտի չգրէի՝ եթէ հայերէն լեզուով գրուած ըլլար: Պ. Չերազ կ'ըսէ թէ այդ յօդուածագրած է որպէս զի հայ յեղափոխականները, այդ իրողութեանէն բռնկելով, ապետաբեր ցոյցիւր չարքեն նորէն: Եթէ Պ. Չերազ կը կարծէ թէ այսպիսի իրողութիւններու հրապարակումը հայ

յնգափոխականները գրգռելու վնասաբեր հետևանքը կ'ունենայ, ինչո՞ւ տառը տարիէ ի վեր կը հրապարակէ իր բոլոր գիմումները, իր ստացած նպատակաւոր պատասխանները, ձեռք ձեռք արբանքները: Ինչո՞ւ Պ. Չերազ, որ հիմա անկարեւոր կը նկատէ երեք մարտանաւի ուղարկել, ահապէն նշանակուած ունեցող գէպի մը տեղ դրած էր ասկից երկու տարի առաջ Հանրաժողի քարտուղարէն իր վայրկեան մը ընդունուած ըլլալը եւ անկից տարրած ու օգտին խոստում մը իմացած ըլլալը թէ «հայկական առանգներուն մէջ» բարենորոգումները քիչ նշանակելի պնտի գործադրուին»... Այդ յայտարարութիւնը չէ՞ր կրնար միթէ գրգռել հայ յեղափոխականները ու եթէ իր նպատակը իմիպիսի հայ յեղափոխականները գոռուող թեան հրաւիրել, ինչո՞ւ, ինչո՞ւ հայերէն թերթի մը մէջ չի հրատարակել րայիցիս յօդուած մը: Ու դառնալով բուն իրի խնդրին, ինչո՞ւ վերջապէս Պ. Չերազ կը կարծէ թէ ներուպայի բոլոր ժողովները կ'արհամարհուն Սուլթանէն. Պ. Չերազ չի՞ գիտեր թէ Տիարպէտիի վարդը վայրկեանապէս դադարեցաւ երբ Պ. Գամառն ուզեց, թէ Մեքսիկի բանտարկայիները 1877ին վայրկեանապէս արձակուեցան երբ Աւստրիոյ Կայսրը ուզեց, եւ թէ Տէյթլուտ քրիստոնէայ կառավարել մը ունեցաւ՝ ոչ միայն որովհետեւ մեր լեռնականները քաջ եղան, այլ եւ որովհետեւ Ֆրանսան, Անգլիան եւ Իտալիան ուզեցին: Սուլթանը կը համարակի ջարդել երբ զինքը գերզոդ մը ըլլայ, կամ երբ գիտնայ թէ իրական գոգհոսութիւն մը չկայ ներուպայի մէջ, եւ անկեղծ զայրոյթի փօքը շարժում մը կը բուռն անոր հողին սարսափով լեցնելու համար. եւ այդ գազանը մոկ կը դառնայ (ու քանի քանի անգամատորապայցոյց ունեցանք), երբ հորիզոնները վրայ միակ ամզ մը տեսնէ լրջօրէն մոռլ:

Այնթաղ ջարդը մը տեղի պնտի ունենար. ասի անտարակուսելի է, մարտանաւերը չիտակ Մերսին դացին ատոր առաջին առելուն գիտաւոր նպատակովը (եւ յետոյ դացին Պէյրուսի, մարտանաւերուն ուղարկել ունենալով անուշադու ուրիշ նպատակներ ալ), ջարդ տեղի չունեցաւ՝ գոնէ մինչեւ հիմա Լոռոյ չեղաւ որ ասկից պէտք էր հեռուցնել թէ հայկական խնդրին լուծումը մտեցած է, բայց ասի իրողութիւն մըն է որմէ ու եւ հայ հայրենուսէր գոհունակութիւն պէտք էր գգար. Պ. Չերազի բռնած դիրքը ինծի աննշխլ կը թուի: Ինչ պիտի մտածեն Պ. Պ. Միլիան եւ Տէլլաւա, Տընիս Գոչէն եւ Գեղար, Լալիան եւ Քիլիսար, որ այդ արարքին հեղինակներն են, զան, կարգալով այս անշնորհ յօդուածը՝ հայ հայրենասէրէ մը ստորագրուած

«Նոր Կեանք»ը ուրիշ եղանակ մը կը հընչեցնէ այդ նաւերու խնդրին առթիւ: «Նոր Կեանք»ին յօդուածագիրը կ'ընդունի իրողութեան կարեւորութիւնը, բայց սխալ մը, ո՞հրի մը կը համարի իմ այդ գործին մէջ զի մը կատարած ըլլալս հրապարակելս, եւ կը վճռէ թէ ես կը չեղեցանք ու կոր եղեր իմ պիւրին բայց այսուհանդերձ գնահատելով գործունէութիւնը՝ այսպիսի ոճերնք գործելով, եւ հրաւիրէ Բարիդի ամբողջ Հայութիւնը որ... զիս սանձէ (!!!): Այդ յօդուածը նախ ժամանք մը կարծեցի. բայց, աւա՛ղ, Արփիարեանին գերուած ըլլալու չքմեղանքն ալ չունի ան. ո՞հր յայտնապէս կը մատնէ Ջարթումեանը. Յօդուածին խորքին, որ բացարձակապէս տղաշական է պատասխանելու նեղութիւն անգամ չեմ ուզեր յանձն առնել. մեր վատագուած եղբայրներուն համար օգնութիւն խնդրող Հայ մը իր գիմումները մութի մէջ ծածկել բնաւ պարտաւոր չէ, Սան-Սթեֆանոյի ու Պէրլինի գիմումներին մինչեւ այսօրուան ջանքերը, մեր գործիչներէն ոչ մէկը այդ գոռուութիւնն առած է, եւ բնական էր որ այդպէս ըլլար. մենք պէտք է թաքուն պահենք. մեր քաղաքական ձեռնարկները, եւ երբե՛ք՝ գթութիւն, օգնութիւն ուղող գիմումները: Ու եթէ Սուլթանը գիտնայ թէ Հայերու գիմումը կըրնայ երբեմն կարեւոր արդիւնքներու յանգիլ այս ուղղութեան մէջ, աւելի յարգեալ կը զգայ հայ տարրին նկատմամբ, եւ այդ ալ արդիւնք մըն է, զոր Ջարթումեան անկարող չէ գնահատելու, եթէ իրելը ուզէ նախանձառ մագճիք մը մէջէն չնկատել:

Բուն ըսելիքս այդ չէ սակայն Ջարթումեանի այդ յօդուածին մասին. անոր մէջ ինչ որ ինծի ժամանակօրապէս ցաւալի, ու նորիկալի կը թուի, այնտղերն ենուր «վարուողութեան պակաս» կը վերադրէ ինծի, գործունէութիւնն «դիւրին» կը գտնէ, եւ կ'երեւակայէ որ Բարիդի հայկական մարմինները կրնան զիս «սպաննարիչ»: Ջարթումեանն, որ ամէն պարագայի մէջ իմինէս շատ աւելի դիւրին գործունէութիւն մը ունեցած է, այսինքն գործունէութիւն մը որ կայացած է ոչինչ ընելու մէջ, տասն անգամ «Նոր Կեանք»ին մէջ մինչեւ երկինք բարձրացուցած է իմ գործունէութիւնս, իր բոլոր գրածները այստեղ յիշելու ձանձրութիւնը չեմ կրնար յանձն առնել. կարգացե՛ք միայն ան հաստատածն այն յօդուածին զոր «Նոր Կեանք» Ջարթումեանը հրատարակած էր «Նոր Կեանք»ի 1900 յունիս 15ի թիւին մէջ. «Այս ամենը (Դոսովիկի ցերեկոյթը) իրազործող, պէտք է բոլր բարձրագոյն, միակ անձ մըն է. Արշակ Զօպանեան, որ կամքի եւ բանիմացուածութեան հետեւ իրաւունքն ունի միայնակ, կրցած էր

բարի կամեցողութիւններ արժնցնել մեր աշխարհին շուրջը եւ յետոյ բերել զանոնք համարմբել այս գեղեցիկ հանդէսին մէջ, Անոնք միայն որոնք գիտեն այսպիսի գործի մը գոյժ ուսարութիւնը, անոնք միայն կրնան զաղափար մը կազմել այն անխոնջ եւ անխնայ կոռուիին: զերգազանց վարողութեան եւ կազմակերպող ոգիին մասին որ պէտք էր Զօպանեանին ի գլուխ հանելու համար այդ գործը, ու այսքան անթերի յաջողութեամբ: ... Այս գեղեցիկ հանդէսը կազմակերպողը զայն շատ գեղեցիկ կերպով փակեց թանխոսութեամբ մը որուն նիւթն էր «այս ցեղին զերը պատմութեան մէջ»: ... Երկարատեւ ծախահարութիւն մը ընդունելից այս թանխոսութիւնը: Այդ ծախահարութիւնները, մենէ շատերուն քով, կ'ողողուէին նոյնքան գրագէտին որքան հայրենասէրին որ ահա չորս տարիէ ի վեր Բաբելոն մէջ անդիւլ կ'աշխատի մեր դատին շուրջը: Իմենէ իմանկարէն համակերպները թաւհրելու, եւ որուն հետ մենք ալ իրաւունք ունինք հպարտանալու իր միջնեւ հիմակ ձեռք բերած արդիւնքներուն վրայ, որոնց է՛ն գերազանց համադրութիւնն էր երեկին հանդէսը:»

Վեց ամիս առաջուան այս «տիթիւրամպ»ը զիս չէր գինովցուցած եւ հիմակուան այս ազգային ինքնին անտարբեր կը ձգէ զիս: Միանգամ ընդ միշտ ըսեմ որ եթէ անդղջ հայ ազգը զիս արհամարհէ եւ հալածէ, եւ պիտի չարարակեմ ամէն կրցածս ընել դատի մը համար զոր կը սերեմ, որովհետեւ անհատներու համար չէ որ կ'աշխատեմ, այլ զաղափարներու համար: Բայց վերջապէս ի՛նչպէս այլանս դա՛կ — ու միանգամայն մանկական — չգտնել այս աստիճանի կողովուրդ փոփոխականութիւն մը անմի մը մէջ, որ ապուշութեան յարարական արդարացումն ալ չունի եւ որ «գրագէտ» մըն է, այսինքն թէ բառերուն ճշմարիտ նշանակութիւնը եւ անոնց գործածութեան տեղը գիտէ, եւ որ վերջապէս դիտէ, — երբայն ատեն իմ ամենէն մտերիմ բարեկամս ըլլալու պատիւն ունեցած ըլլալով — թէ ո եւ է անձ կամ ո եւ է ընկերութիւն ինչ կերպէ չէ կըրցած ասանձահարել, բայց ի երբ իմ ձեռքը ունեցած է իրաւացի զաղափարի մը գէնքը՝ զոր կը յարկեմ (1):

(1) Զարթուածանի յօդուածէն ներշնչուելով, Արփիւրեան «Նոր Կեանք»ի Թղթ իմնէ մէջ ամբողջ առաջնորդող մը նուիրած է իմ «սփը»իս մեծութիւնը անգամ մը եւս քաջատրեղու: Զեմ ծանրանալ այն գուարճալի սողերուն վրայ ուրոնցովով Արփիւրեան կը ձգտի ըսել թէ ինքն ալ շատ դիմուկնէր, շատ ձեռնարկներ քրած է, բայց չէ հրապարակած իր յօդուածին այդ մասը կատակերգութեան ճիւղին կը պատկար-

ԳՈՒԽՈՒՄ. — Մեծատուրեանի հիմնած երկրագործական մասագիրը, որուն օգտակարութիւնը գնահատողներուն առաջիններէն եղալ, ունեցաւ՝ «անմիջապէս» այն յաջողութիւնը զոր իրեն համար գուշակած էի: Յաջողութիւն մը, գլխաւորապէս բարոյական, ինչպէս կ'ըլլայ ամէն նոր սկսող գործի համար, բայց երբ գործը այսքան զրախանապէս օգտակար հանգամանք ունեցող ձեռնարկ մըն է, տարակոյս չունիմ որ նիւթական յաջողութիւնը պիտի չունանայ: «Գուրն»ը իմ երբ մըն է որու համար ոչ ոք «աւելորդ» եւ «աննպատակ» քառերը պիտի չկարենայ գործածել, Հայերէ տալանապէս «երկրագործ» ժողովուրդ մըն են, երկրագործական թիւրթի մը պակասը խոշոր պակաս մըն էր. զայն լրացնելով, Մեծատուրեան իրական ծառայութիւն մը մատուցած կ'ըլլայ մեր ժողովրդին:

Ու ժողովուրդը միանաղայն հոմակարճի արժայատութիւնով մը ողջունեց «Գուրն»ի բնութեւնը: Վերջին թիւը հաստատակամ է խախտական բաղմամբ ի նամակներ զոր Մեծատուրեան ընդունած է ուստանայ ու թրքահայ շատ մը անձնաւորութիւններէ: Իսկ ահա ինչ որ գրած է իրեն՝ Մեղիբէի (Մեմուրէթի իւլ ազիլ) ամբերկեան հիւպատոսը:

«Պարոն տնօրէն «Գուրն» հանդէսի,

Բարեգ:

«Եթէ օգտակար կը կարծէք ձեր՝ հանդէսը այս վիճակէն Հայերուն մէջ տարածելու համար, զայն մեր Հիւպատոսարանը զրկել, շատ ուրախ պիտի ըլլայն ի ջոյց գնելով այցելուներու ընթերցասրահին մէջ՝ ուրիշ լրագիրներու հետ:

«Զէր հաւանքիցներէն շատեր մեր Հիւպատոսարանը կուզան, եւ ի մօտոյ գործակալութիւն մը պիտի հաստատենք երկրագործական գործիքներու վաճառման համար:

Ձեզի ամէն յաջողութիւն մաղթելով ձեր գովելի ձեռնարկին մէջ, կը խնդրեմ, սիրելի պարոն, որ ընդունիք ամենէն քոտազին զգացմանցս հաւատարմութիւնը»:

Ս. Ն. ՆՈՐԹՐՆ, Հիւպատոս:

Այս նամակը, որ այնքան պատիւ կը բերէ ամբերկացի ուշիմ ու հայասէր հիւպատոսին,

նի, Պիտի ճշգրտ միայն մէկ քանի կէտերն իմ մէկ արարքիս զոր սխալ պատմած է: Արփիւրեան, որ, աւելի ձաւորիկ քան Զարթուածանը, չուզեր ուրանալ մինչեւ հիմա մէկ քանի գործ տեսնելի կրցած եւ քաջարձակագէտ խորհրդապաշտ մնացած ըլլալ, ատոր իրեն ապացոյց կը յիշէ երկու տարի առաջուան դէպք մը, զոր ամենիդ կերպով կը պատմէ. ճշմարիտ է որ 98-էն, հայկական քաղաք մը

որքան «Գեթա»-ն հիմնադրին, ամենէն պերճախօս փաստն է որ կ'ապացուցանէ թէ «Գեթա»-ն արդէն սկսած է արդիւնք տալ :

Ետտ օգտակար կ'ըլլար որ «Գեթա»-նով հայ հասարակութեան ծանօթացնելու ատեն եւրոպական երկրագործութեան նորագոյն սկզբունքները, Մեծատուրեան եւրոպացուցող ծանօթացնէ՛ր՝ ֆրանսերէն ուսումնասիրութիւններով՝ Հայոց երկրագործութեան պատմութիւնը, սկզբնական շրջանէն մինչեւ արդիկացութիւնը՝ Հայ ցեղը, հին ատեններէն սկսեալ, մեծ ծառայութիւններ մատուցած ըլլալու է երկրագործութեան, պէտք է ատենք ճանչցնել եւրոպային : Մեծատուրեան մատգիրն է այդ ծրագիրն ալ իրականացնել, եւ կարող է այդ բանը ընելու որովհետեւ կը ճանչնայ Հայաստանը, իր շատ մը մասերով, մասնաւորապէս իր երկրագործական կեանքին մէջ :

ՄԱՐՏ. — Այն միջոցին ուր ամբողջ ազգը կը փափաքէ, — եւ վաղը պիտի պահանջէ, — որ մեր հայրենասիրական կուսակցութիւնները վերջ դնեն զերինք պատակտող վէճերուն, միանան միմեկին ամբմին մը կազմին յունական «էթնիքի էթնիքի»-ն պէս, յեղափոխական կուսակցութեանց օրկանները ամէն ջանք ընելու վրայ են այդ միութիւնը անկարելի դարձնելու համար «Մարտի» վերջին թիւին մէջ սատարօրինակ տողերը կը կարգամ : «Ենթադրելով թէ Ամերիկայի մէջ Ազգային յանձնախումբը նախափորձ մը ընէ Սեդակեան եւ Դրօշակեան կուսակցութեանց միջեւ համաձայնութեան մը պայմանները որոշելու համար : Աստուջին մատտանջութեան նիւթը պիտի ըլլայ «Աստուծոյ գոյութեան խնդիրը» : Պիտի պահանջուի՞ մինչեւ որ անհայտ պատեւրադ մղենք Աստուծոյ գաղափարին դէմ, հայ ժողովրդին քրիստոնէական կրօնքին դէմ, պիտի ուղեն որ Լուսաւորդէն մինչեւ Խլմիր լեան բոլոր հայ Հայրապետները ամէնքն ալ

ջարդէ աղատեցաւ, երկու Հայու գիմումնեւ լուսն չտրիւ : Արփիարեան կ'ըսէ ինքն է որ տեղեկութիւններ հաղորդած է Բարիկ քառնուող շատ մը անձերու (որոնց մէկն ալ ես եմ եղեր), եւ թէ իր հրահանգներուն վրայ է որ գիմումները կատարուեր եւ : Այդպէս չէ, Տեղեկութիւնները երկրէն եկած էին ուղղակի Բարիկ ընկող մէկ Հնչակեան բարեխաղութան : այդ անձը ինձի հաղորդեց գաղտնիք, եւ ես գիմնյի փոխդէն որ Հանութեան պարզեց կացութիւնը եւ առաջարկեց միջամտել . այդ միջոցին Հանութեան գերբը շատ փախած էր հայկական խնդրոյն մէջ իր բռնած ընթացքին պատճառով . գոհացում տալու համար իրեն

ժողովրդին արեւը ծծող Սուլթան Համիդ-ներ նկատեմք : Պիտի վճռուի՞ թէ Հնչակեան կուսակցութիւնն ալ պէտք է Դաշնակցական կուսակցութեան համակարծիք ըլլայ որ Հայաստանի վրայ իշխողին անունը Ահմէտ է եղեր թէ՛ Հեւոն, միեւնոյն բանն է . . . Ամերիկայի միաշուն յանձնաժողովը որ լուրջ ձեռնարկ պիտի ընէ, թող յայտարարէ թէ արդեօք միութեան յաջորդ օրը իսկ պիտի չտրե՞ հերձուած նոր մարմինն մէջ՝ եթէ նախկին Դաշնակցականները նախկին Հնչակեաններէն պահանջեն ժողովը եւ արեւաստիւն հայ ժողովրդին պաշտած Աստուծոյ, ստիպեն մեղի հայ եկեղեցականութիւնը հայ ազգին արեւը ծծող մակարոյններ նկատել, եւ պնդեն որ «Հայաստանի վիշտերու կենդանի պատկերը», «հայկական խնդիր հիմնադրը», հայ հայրենասիրութեան մեծապէս քարոզը», կաթողիկոս Հայրիկը դաւանինք «խաղաղական խաբեքայ մը» : Ի՞նչ պիտի ըսենք երբ Հայաստանի համար հայկական վարչութեան մը հաստատութիւնը մերժեն :

Իր մասնացազրկ ամբողջ կեանքին մէջ, Արփիարեան դեռ ոչինչ կը ցած էր արտաքինը որ կարենայ հաւասարելայն կողմնակալ լինելու հետեւինք անգամ մը, — ջանալով չլինելով եթէ յաջողիք, — թէ յեղափոխական մարմիններուն միութեան միակ արգելք . . . Աստուծոյ գոյութեան հարցն է եղեր, կ'ըմբռնու որ ազգային գոյութեանցութեան մէջ հայ եկեղեցին որ արեւ «ազգային» հաստատութիւն մը յարգելու եւ եկեղեցականի ու աշխարհականի միջեւ խտրել չդնելու պայմանը՝ ճակատներէն մին ըլլայ հայ յեղափոխական կազմակերպութեան, քայլ Արփիարեանին փրկաբերածը այդ չէ, պէտք է եղեր որ ամէն յեղափոխական Աստուծոյ գոյութեանը հաւատայ» (!!!), եւ ամէն յեղափոխական մարմին իր ծրագրին ճակատը արձանագրէ՝ «Աստուծոյ գո-

ղէմ գրգռում հանրային կարծիքին, Հանութեան պէտք եղած հրամանները զրկելը Պալատը դեռ պահին եւ այդ քաղաքին մէջ դոմնող հիւսպատանի, եւ ջարդը արգիլուեցաւ : Միեւնոյն ատեն այդ Հնչակեան բարեխաղական հետ խնդրած էր Նուպար փաշայէն որ անգլիականի սպանատունը հաճի գիմնել . ապնիւ ծերունին յօտարեցաւ գիմումը կատարել եւ գնաց իսկոյն անգլիական դեսպանատունը, եւ անգլիական կառավարութիւնն ալ քաջակցեցաւ ֆրանսականին այդ ջարդը արգիլելու համար : Այսպիսով անցած են իրերը, Այս բոլորը ըսելու պէտք զգացի, միմիայն ցոյց տալու համար թէ Արփիարեան ի՞նչ ձեւով կը դրէ պատմութիւնը :

յութեան հաւատքը սկիզբն է յեղափոխութեան» : Ուսկի՞ց այս միտքով հակադէմոկրատիայի մը Արփիարեանին մէջ, որ իր հրապարակագրական լազմամտայն գործունէութեան միջոցն առածա՞նի գրած է հակակղերական էջեր ճիշդ այն յօդուածներուն պէս, զոր հիմա իր սանկերը, վաւա՞նքն կը հրատարակէ «Հայրենիք»-ին մէջ : Եւ ինչի՞նչ վրայ հիմնուելով Արփիարեանի կը յայտարարէ թէ Դաշնակցութեանը իր ծրարքին մէջ պայման գրած է որ իր անդամները «անաստուած պիտի ըլլան», հայ եկեղեցականները պիտի նկատեն իրեւ Սուլթանի Հայ միտքին» եւ Հայաստանի վարչի պիտի ուղեն Սէմէմ մը որքան Լեւոն մը, եւ նոյն իսկ պիտի հակառակին հայկական վարչութեան մը հիմնարկութիւն : Ո՞ւր տեղէն կը հանէ կոր Արփիարեան այս բոլորը : Վաւա՞նքն մը այդ չորհրդութիւնները ձափուտած ըլլալէն (եւ պէտք է խոստովանել որ խեղճ տղան աստուգ մէկ մասը միայն ըսած է, միւս մասը ծնունդն ըլլալով Արփիարեանի ճոխ քմայքին) ինչպէս կարելի է հետեւցնել որ ամբողջ Դաշնակցութիւնը հակակրօնական ու անիշխանական կանոնադրութեան մը վրայ հիմնուած ըլլայ, քանի որ Դաշնակցութեանը իրեն առջիմ ունեցած է (եւ դեռ ունի ալ անշուշտ) եկեղեցականներ, ու Աշտարակցիքի, Իգմիրեանի կամ Վարժապետեանի պէս եկեղեցականներու մասին «Դրօշակը» միշտ պատշառանքով խօսած է, եւ քանի որ դարձեալ Դաշնակցութիւնը վերջերս շատ յատկօրէն յայտարարեց թէ ինքն ալ — ինչպէս «Անահիտ»ը եւ ամբողջ ազգը, — հայկական հարցը «ազգայնական» հարց մը կը նկատէ, եւ ընկերավարական բաղձանքները կը պահէ ազգայնական հարցին լուծումէն յետոյ գալիք շրջանի մը :

Զուարճալիս, — եւ ամօթալիս, — այն է որ Վաւա՞նքն «Հայրենիք»էն զատ մէ՛կ հայ թերթ մը միայն գտնուած է, որ անկից ալ առաջ, միեւնոյն քաներն ըսած ըլլայ ամբողջ հայ եկեղեցականներուն ու «Հայաստանի վշտերուն կենդանի պատկեր Հայրենիքին մասին, եւ այդ թերթը «Դրօշակը» չէ, այլ «Նոր Կեանք», հիմա այս տողերը գրող Արփիարեանին «Նոր Կեանք»ը, Անա ինչ կ'ըսէր «Նոր Կեանք»ի աշխատակիցներէն մին այդ թերթին Բ. տալուան ութիկերորդ թիւին մէջ : «Այս մարդերուն (ամերիկացի պատուեւիներուն) դէմ է որ իրենց փորին անվախճան յագեցումը մինակ

փնտռող մեր եկեղեցականները կը համարձակին մտ. թին մէջ աշխատել : ... Ո՞րչա՞ք բաղդաւոր պիտի ըլլայինք եթէ այդ կրօնաւորները թնաւ փոխելու չեւէին մշակչեանական անարժանութեան կեանքը որ իրենցն է ... Թող ուտեն, խմեն, պառկեն, հաստընան ու արջանան : Այլ ուրիշ բան չենք ուզեր իրենցմէ» : Իսկ Հայրենիք մասին, «Նոր Կեանք»ը իր Ա. տարուան եօթներորդ թիւին խմբագրականով հետեւեալը կ'ըսէր.

«Զեղծութիւն, յափշտակութիւն, գողութիւն, կաշառակերութիւն, — անա էլ միաձինի այսօրուան պատկերը, կաթողիկոսը, որուն կորով կը պակսի, շատ լաւ կը տեսնէ այս ամէնը, բայց լուռ կը մնայ, » եւ :

Ինչ պիտի մտածէ հայ հասարակութիւնը, տեսնելով որ յեղափոխական կուսակցութիւնները, որոնք ազդին ճակատագիրը վարելու պաշտօնն ստանձնած են, այսքան տղայակնօրէն բերտ հակառութիւններով վխտացող օրկաններ ունին, հակառութիւններ որոնք այս կամ այն վայրկեանին կրճէն կամ ոխէն կը ծնին : Եւ չէ՞ք կարծեր որ այս նոր զէնվէկուլութիւնը գործելով իրեն քմայքին յանձնուած «Մարտի» մէջ, Արփիարեան անգամ մը եւս հաստատած է ըլլայ այն բոլոր դիտողութիւնները զոր ուսումնասիրութեանս մէջ ներկացուցած էի իր հանրային գործունէութեան մասին, եւ շնչտած կ'ըլլայ ճշդութիւնը փափաքին զոր յայտնած էի Վեր. Հնչ. Կուսակցութիւնը «Ֆանթիզիսթ»ի մը ձեռքէն առնուած եւ ճշմարտագէտ վերակազմուած տեսնելու :

Ամէն պարագայի մէջ, ես կը յուսամ որ Ամերիկայի միաշուն յանձնախումբը, եթէ որոշած է մերձեցում մը յառաջ բերել Միացեալ Նահանգաց Հնչակեաններուն ու Դաշնակցականներուն միջեւ, Արփիարեանի մը տղայաբանութիւններէն ոեւէ ազդեցութիւն չպիտի կրէ եւ վայրկեան մը իսկ պիտի չկորսնցնէ իր այդ դեղցիկ առաջագործութիւնն իրագործելու համար :

ՀԱՅՐԵՆԻՔ. — Մինչդեռ Արփիարեան իր «Մարտ»ին մէջ կը ջանայ խրատել լայնցնել յեղափոխական մարմիններուն միջեւ, Գոսթիքին «Հայրենիք»ին Վաւա՞նքն, միեւնոյն ուղով առողջարուած՝ թէպէտ ուրիշ բանակի մէջ գործող, խրամը անանցանելի գարձերնու համար կը շարունակէ միտուել իրենցն ու չ'ըջակոյտ մը տառաքանքնէ անոր մէջտեղը : Անա ինչ կը գրէ այդ պարունը հանգանակութեան

մը առթիւ զոր Ամերիկայի Վեր. Հնչ. Մասնա-
ճիւղը Բրովիտենսի մէջ բացեր է վերջերս ի
նպատակ հայ յեղափոխական բանտարկեալ-
ներուն :

«Հանգանակութիւն յեղափոխական բանտար-
կեալներու համար. ահա կեդրոն-Արփիարէն
հասած վերջին հրամանը, որ ծայր տուեր է
Բրովիտենսի մէջ :

«Բանտարկեալ, ան ալ յեղափոխական բան-
տարկեալ, որո՞ւն սրտին մօտ չէ, ո՞վ չու-
զեր օգնել: Ճարի եւր առաջ Զօպանակի պէս
եսախտաւորներու խումբ մը, որ ինքզինքը
Հայ. Յեղ. Միութիւնն անուանով հրապարակե-
տեց ու Արփիարի ձեռքէն հացը ուզց խելի
այսպիսի հանգանակութիւնով մը պլպլաց ու...
մարեցան: Այս խեղճները գէթ կը խոստովա-
նէին ոչնչութիւններն ու հանգանակութեան
կոչը բարեգաւթնակ վաճառականի մը Յ. Իս-
քէնտէրի անուանով արձակեցին ու զրամն ալ
Օրամաններն խրկեցին :

«Կեդրոն-Արփիարը աւելի յանդուգն ուզեր է
ըլլալ, ի զո՞ւր սակայն: Կեդրոն-Արփիարը
այդ Միութեանէն ալ աւելի խեղճուկ է: Անոր
համար որ

1) Յ. Իսքէնտէրը պատուաւոր վաճառական
է, իսկ Արփիարը ապացուցուած գող,» եւն. :

Կը բաւէ այս զգուշիկ «Հառապիս»ին մէջէն
ունելիլով վերցնել մէկ ինկու գողափար եթէ
այսպէս կարելի է կոչել աղբի վրայ պորտկող
ճանճեր, եւ զանոնք արձակ լոյսին ցոյց տալ,
զգալի ընելու համար այն մարդիկ ցածութիւնը
որուն կը հասնի մարդ երբ կուսակցականու-
կան ախտին կը միացնէ բնածին հսկայ ապու-
շութիւն մը :

1) Պ. Վառման կ'ընդունի թէ հայ բանտար-
կեալներուն օգնութիւն հասցնելու ձեռնարկը
ամենուր սրտին մօտիկ բան մըն է. Կ'ըն-
դունի միանգամայն որ Պ. Յ. Իսքէնտէրը, որ
Հայկական Միութեան այդ նպատակով տարի
մը առաջ բացած հանգանակութեան զանա-
պահն էր, «պատուաւոր» անձ մըն է. Ի՞նչ-
պէս ուրեմն կը բացատրէ որ ինքը, եւ իրեն
հետ մտադր Դաշակեանութիւնը, — ինչպէս եւ
արդէն բոլոր միւս հայ յեղափոխական մար-
միներն ու հայրենասիրական խմբակները, —
անտարբեր մնացին այդ հանգանակութեան որ
նոյն իսկ Պ. Վառմանի վկայութեամբ ամե-
նէն յարգելի նպատակն ունէր եւ ամենէն վըս-
տահալութիւն ներշնչելու հանգամանք ունեցող
պայաններու մէջ կազմակերպուած էր: Պ.
Վառման պատասխան չուէր այս հարցման
տալու, բացի այն մեկնութիւնէն, — որ ես
կուտամ, — թէ մեր մէջ հայրենասիրական կու-
սակցութիւնները հոտ ալ ցոյց տուած եղան
իրենց աչի ողբալի աղբորութիւնը որու համե-
մատ միայն այն գործերուն կը հետաքրքրուին

որ «իրենց տունին մարդոցը ձեռքովը» կազմա-
կերպուած են, եւ գլուխին անդին կը գար-
ձեռնե (կամ մինչեւ իսկ քամառողի ու հալա-
ծողի դիրքը կը ըսնեն) երբ գործը ուրիշ տու-
նի սէ մարդոց ձեռքով սարքուած է, նոյն իսկ
եթէ գործը ամէն կերպով յարգելի ըլլայ եւ
վստահելի :

2) Պ. Վառման կ'ըմէ թէ Հայկական Միու-
թիւնը «Զօպանանի եւ իր մէկ քանի ընկեր-
ներուն մէկ հնարքն էր Արփիարի ձեռքէն հա-
ցը խելու համար» (ո՞ւն, տասներորդ կարգի
պախալի այս բացատրութիւնը...): Ի՞նչ ի-
րաւունքով, ի՞նչ ապացոյցի վրայ հիմնուելով,
Պ. Վառման շահագիտական խմբակի գոյնը
կուտայ հայրենասիրական մարմնոյ մը, որ իր
գոյութիւնը յայտնեց ամենէն անհայտնա-
ղբի ձեռնարկը փորձելու եւ որուն այլ աղան-
կոյին «Անահիտ»ին կողմէ սիրալիբ ընդունե-
լութիւն մը գտած ըլլալը (ընդունելութիւն
զոր պէտք էր գտնէր մեր բոլոր հայրենասի-
րական խմբակներէն), բնաւ իրաւունք չի կըր-
նար տալ ոեւ է մէկուն որ այդ մարմնին «Ա-
նահիտ»ի անօրէնին մէկ անձնական ձեռնարկը
համարի: Պ. Վառման գիտէ՞ թէ իր այդ յօդ-
ուածը որքան զգուսնք պիտի պատճառէր իր
այնչափ գրուածած Գիթաբին, որ Հայկական
Միութեան այդ հանգանակութեան ամենին
սրտախին աջակցութիւնը շնորհեց (ինքն իսկ
անձամբ Պ. Իսքէնտէրէն ընդունեցաւ հաւաք-
ուած գումարը եւ «Արի տէ Ծրուա տը Ղ'Ո'»ին
յանձնեց) եւ որ արդէն շատ զարմացած էր
տեսնելով որ այդքան գովելի կոչ մը այն-
քան միջակ ընդունելութիւն մը գտաւ մեր
հայրենասէրներէն :

3) Ի՞նչ իրաւունքով, գարձաւ, Պ. Վառ-
ման կը ներկայացնէ Ամերիկայի Վեր. Հնչ.
Մասնաճիւղին հայ բանտարկեալներու ի նը-
պատ քացած այս նոր հանգանակութիւնը իր-
րեւ Արփիարեանի զրպանը պարարտացնելու
սահմանուած ձեռնարկ մը: Ամերիկայի Վեր. Հնչ.
Մասնաճիւղը այս վերջին մէկ երկու տարինե-
րուն մէջ կազմակերպուած հանգանակութիւն-
ներուն ամենէն չանհայտնի եւ ամենէն յաջո-
ղածին (Ջէյթունի ի նպատակ հանգանակութեան)
նախաձեռնակը եւ գործադրողը եղաւ, առանց
որ ո՞ր եւ է մէկը կասկածի օտուերն իսկ ունե-
նար այդ գործին նկատմամբ: Ի՞նչ փաստի վրայ
ուրեմն յենլով է որ Պ. Վառման այս ամբա-
տանակութիւնները կ'արձակէ (եւ եթէ փաստ
չուէր, ի՞նչպէս կըրնայ ներելի ըլլալ որ հրա-
պարակներով մը ինքզինքնին թոյլատրէ մրո-

պատակը միայն ունէի, եւ անոր համար է որ շատացած էի այդ յօգտածածին մէջ ինչեւով իմ ճիգս միայն ու անոր գտած յաջողութեան իմ կեանքին մէջ բերած փոփոխութիւնը: Տարօրինակը այն է որ «Նոր Կեանք»ի խմբագրութիւնը, չորս տարիէ ի վեր այդ թիւթը հրատարակելով հանդերձ, ինչպէս միայն մտքէն անցուցած ըլլալ Բարիքի շաբաթ չայտնասիրականին ընկերակցութեան ձօնել զափսի մը զոր ատենց պէտք էր անոր ընծայած ըլլալ՝ եթէ իրօք անոր գործը դնահատելն էր իր բուն նպատակը, Բայց իր նպատակը ոչ թէ այդ մարմինը դնահատելէ ալ զիս քաշէր, եւ չեմ գիտեր աւելի անաղիւս միջոցառանք զանուրի մը պատկերացնելու համար մէկու մը հրաժարուած գոյկստ մը:

Զարթուածան կը սխալի Պ. Իսգենտէրին վերագրելով «Հայաստանի Գարդերը» տիրոջ տով գրքին հայրութիւնը: Զարդերուն ներկայ եզրով Հայերու նամակներով գրքը կը կազմելու զաղապարը եւս յղացայ, անոր համար ֆրանսացի մեծ գրողէ մը յառաջաբան մը խնդրելու մտածումը եւ ունեցայ, Վլէմանտյոն ի մ'նախաձեռնութեամբս զիմեցի եւ ընդունեցայ յառաջաբանը, գրքին նամակներուն մեծագոյն մասը Պոսէն քարեկամներ ինծի՝ ղրկեցին, (եւ այդ անձնական, ոչ-պաշտօնական նամակները ամենէն սրտաշարժներն են, ատենցմէ մին է որ Պօէր հրատարակեց «Էքս մը Բառ»ին մէջ, անոնցմէ մին է գարձեալ՝ Օրֆայի նամակը, որ «Ներդիւտ մէ մը վրէժ»ին մէջ նաւարակուեցաւ): Պ. Իսգենտէր պաշտօնութիւնն ունեցաւ պաշտօնական նամակներու ծրար մը ինծի յանձնելու՝ որոնք գրքին մէկ երրորդը կը կազմեն. եւ, ինծի փոխ տալով սպաղարական ծախքերու մէկ մասը վճարելու հարկաւոր եղած գումարը, իմ զաղապարին ներթական իրականացմանը պատճառ եղաւ, — բան մը օրուն համար յաւիտեան չնորհապարտ եմ իրեն:

Տրդատ-Զարթուածան կը սխալի զգարեալ յայտարարելով թէ Բարիքի գաւառիկներն են որ ինծի թիւթագրած են Պոսէն նամակները գրել Բարիքի մամուլին, եւ թէ անոնց հրատէքն է որ զիս մղած է Բարիք գալու: Բարիքի բարեկամներս երբեք ինծի չեն գրած որ նամակներ գրելով Բարիքի մամուլին: Պոսէն ջարդին հետեւեալ օրն իսկ ղրկեցի իմ չորս նամակներս, իմ անձնական մզուտովս միայն. եւ Բարիքի գաւառիկներն, Պօէրին ուղղած նամակիս օճէն հեղինակը գուշակելով է որ գաղափարն ունեցած էին զիս Բարիք կանչել:

Իրենցմէ մին ինծի ղրկեց նամակ մը առաջարկելով որ միկնիմ Բարիք, ուր ներկայութիւնս օպտակար կը նկատէին ընկերներն: Բայց այդ նամակն ստացած օրս ես արդէն որոշած էի միկնիլ, հրաժարականս տուած էի Կեդրոնական Ռուսոցութեան, եւ ըստը պատրաստութիւններս տեսած էի ճամբայ ելլելու համար: Ձեռն կրնար երեւակայել որ Բարիքի ընկերներն, որ այս ըստը գիտեն, այդքան խեղաթիւրուած ձեւով մը ներկայացուցած ըլլան այդ գէպը: հաւանական կը գտնեմ որ Զարթուածան ինքն իսկ այնչափ ըլլալ իրողութիւնը՝ պզտիկցնելու համար իմ այդ առաջարկն նշանակութիւնը:

Ասոնք շատ զձեռն, շատ ճղճիմ բաներ են. ու կը ցաւիմ այս ամբողջ աղբարտադրով «Անահիտ»ի ընթերցողները զբաղեցնել ստիպւած ըլլալուս: Բայց ընթերցողներս պէտք է ներողամտ ըլլան ի նկատի ունենալով թէ այս բոլորին վրայ խօսիլ կը գիջանիմ այն ընդհանուր տեսակէտով միայն զոր բացատրեցի այս քորիկիս սկիզբը: Այս բոլորը կ'ըսեմ, — եւ ըսածներս անհեղձելի են — միմիայն ցոյց տալու համար՝ անգամ մը եւս՝ վտանգը որ կայ ազգային մեծ կազմակերպութեան մը զեկել թողու մէջ այսպիսի թեթեւ ու անխղճամիտ մարդոց ձեռքը որոնք իրողութիւններն ու անձերը իրենց չանբուռն ու կրքերուն ակնոցին մէջէն ցոյց կուտան հասարակութեան: Ու «Անահիտ»ի ընթերցողները վստահ այ կրնան ըլլալ որ այսպիսի խնդիրներու մասին աւելորդ ու ամուլ կրկնութիւններ պիտի չերեւանայ այս թերթին մէջ: Այլ եւս բան չունիմ արդէն ըսելիք Արփիարեանին ու Զարթուածանին մասին. որակեցի իրենց տրպարը, զոր ոչ ճանչցայ, բայց շատ լաւ ճանչցայ եւ ճանչցուցի չգիտցողներուն: Ամէն ըսելիքս ըսած եմ, եւ ըսածներս կը բաւեն իրենց ինծի գէտ ուղղելիք ապագայ բոլոր նմանօրինակ զրպարտութիւններուն իբրեւ պատասխան նկատուելու: Ինծի համար շատ տաժանեղի է արդէն այս բաները գրելու ստիպուած ըլլալ՝ անձերու մասին զոր սիրած ու յարգած եմ: Պարտք մը կար կատարելու. կատարեցի դայն. այս պատուութիւնը վերադացած է կեսաւքիս մէկ մարդով էջն է որ ցոյցուած կը նկատեմ: Ալ իրենցմով պիտի չզբաղեմ. — բաց իայն պարագային ուր վիթխարի ստուերիւն մը իրենց կողմէն զիս բռնազատէ լուսութիւնս խցելու, եւ այսպիսի պարագաներու մէջ՝ երկու բառ բաւական պիտի ըլլայ:

ՄերկյԱՑՈՒՄԵՆԵՐ . — Երկու նամակ ստացայ խումբ մը Հայերու կողմէն որ ինքզինքը կ'անուանէ . «արգարասէր խումբ» եւ որու նըպատակն է Դրօշակեան կարգ մը գործիչներու քեդծումները երեւան հանել :

Այդ նամակները ինծի դիկուած են հրատարակու համար . բայց չպիտի հրատարակեմ գաղտնիք , որովհետեւ գորղները չեն ստորագրած , եւ իրենց գտնուած քաղաքին անունն իսկ չեն նշանակած : Դրօշակեան ինչպէս շընչակեան գործիչներուն մէջ , անկեղծներուն հետ՝ եղած են միշտ խաչազոյներ ալ . ստոր համոզուելու եւ այդ համոզումն հրապարակու յայտնելու համար՝ արգարասէր խումբին երեւումին չեմ սպասած : Բայց անհաշիւ կը նկատեմ որ մերկյացումներու այդ ծանր ու փափուկ պաշտօնը ստանձնող խումբ մը մութի մէջն գործելու որոշումը առած ըլլայ , այդ պաշտօնը կատարողը պէտք է որ բացէ ի բաց ինքզինքն անուանէ , պատրաստ ի հարկին իր ամբաստանութիւնները փաստերով հաստատուելու : Այդ «խումբ»ին կ'առաջարկեմ որ այդ ամբաստանութիւնները ուղղէ Դաշնակցութեան վարիչ մարմինն , եւ եթէ այդ մարմինը ուշադրութիւն չընծայէ այդ ամբաստանութիւններէն անոնց որ կրնան հիմնաւոր ըլլալ , իր անդամներէն միոյն յանձնէ այդ ամբաստանութիւնները տետրակով մը հրատարակել՝ ստորագրելով , որպէս զի հանրային կարծիքը , զինակազմը եղած խաբեքները ճանչնալով , պահանջէ մեր յեղափոխական մարմիններէն ինչ որ «Անահիտ»ը միշտ պահանջած է , — իրենցմէ վտարել բոլոր խաչազոյները :

«ԴՐՈՇԱԿ» . — Հայ Յեղափոխական Դաշնակցութիւնը իր անանամեանքին առթիւ հրատարակած է բազմաթիւ թիւ : որ յուզմունքով պիտի կարգացուի բոլոր Հայերէն , Դաշնակցական ըլլան կամ ոչ : Այդ թիւը ուր կը գտնուի «Դարբի»ի մէկ էջը , որ ամենէն հոյակապ ներշնչումներն մէկն է որ հայ գըրազէտ մը ունեցած ըլլայ երբեք , կը պարունակէ երկայն չափք մը լուսանկարներու որոնք կը ներկայացնեն գէմբերը այն Հայերուն որ իրենց ազգին համար մեռան , ու զիւցաղնի պէն մեռան : Ամէն Հայ , ինչ ալ ըլլայ իր կարծիքը ազգային քաղաքականութեան ընդհանուր ծրարգրին մասին , կը պահանջով պիտի թրջուի այդ էջերն ուր ի պատկերմանս առնոք որ մեր ցեղին ամէնէն աղնիւ առաքիչութիւններն իրենց արեւելիլ նուիրադորփեցին : «Անահիտ» ընթերցողները գիտեն սր ամէն առթիւ մէջ հեացումի խաբք ստալու

ցած եմ այն քաջերուն որ կեանքերնին զոհել յանձն առին , իրենց ազգին փրկութիւնը փութացնելու նպատակով : Այդ Հայերը զոր կը տեսնենք աշերներն վրէժով հրավառ , կուրծքերին փամփուշտներով ծանրաբեռն ու հրացան մը ձեռքերնուն մէջ սեղմուած , անտեսիս թուոյ կը հանեն՝ ցոյց տալով մեղի մեր դարաւոր ստրկացման ճահճին մէջն յառնումը հին մաքառող Հայուն : Գնահատութիւնը , այս թերթին մէջ , երբեք չէ ուղղուած զաղափարին այդ զինուորներուն դէմ , որոնք պարագներուն ամենէն սրբազանը կատարեցին , այլ գործունէութեան այն ընդհանուր յարակազմին դէմ , զոր ուրիշներ , աղնիւ ձրգտումներով տողտողած բայց սխալ տեսնող անձեր , յղացած էին , եւ որուն գմբէրը ու վսեմ գործադրողները եղան առոյծ , Ու հոտ , այս թերթին համոզումը կը մնայ անփոփոխ : Անոնք որ այս թերթին վերագրեցին հակա-յեղափոխական ձգտում մը , պէտք էր տեսած ըլլային որ այս էջերուն մէջ ոչ մէկ տող չէ հրատարակուած մեր ազգային վերակենդանացման համար կոխի անհրաժեշտութեան գաղափարին դէմ . քննադատութիւնը կ'ուղղուէր հոս՝ այն ծրարքին դէմ որու համեմատ կոխը վառուեցաւ . զինուորին զիւցաղնութեանը ներշնչած հրացանը երբեք պէտք չէ որ արգիլէ հետադուր ու անաչառ հայրենասէր մտազոյր կարծիք յայտնել այն յատակագծին վրայ որուն համեմատ գինուորը գոհուեցաւ . զինուորը եւ յատակագիծը իրարմէ տարբեր բաներ են , եւ մէկուն դէմ խօսիլը միւսին համար յարգանքը չի նշանակուիր : Սերորը մին եղաւ այն Հայերէն որ մեր ցեղին պարմանքը կը կազմեն . բայց կարելի՞ է ըսել թէ իր ամբողջ քաջութիւնով շինուած կեանքը բերաւ մեր դատին այն օգուտը զոր պիտի բերէր եթէ այդ ուժը գործածուած ըլլար այն շրջանակին աւ վայրկեանին մէջ ուր հարկաւոր էին՝ յաջողիչ ուսման : Սերոր , ինչպէս բոլոր այն Հայերը որ «Դրօշակ»ի այդ թիւին մէջ կը պատկերանան , այն խրոխտ հոգիներն եղան որոնք ազատութեան գաղափարով գինովցած , նետուեցան պայքարին մէջ , չուզելով ընդունիլ տրուած աւժօթիակ կազմութիւնը , որոշելով զիւցաղնի նման ապրիլ ու մեռնիլ՝ գոնէ անհատապէս , քանի որ ամբողջ ազգը ինքզինքը ստիպուած կը տեսնէր ստրուկի լուծին տակ քաշկրտուելու . անոնք իրենց հատրտիւր հոգի իբրեւունքը ի գործ դրին , ու ոչ ոք կրնայ բառ մը ըսել

իրենց: Բայց կրնանք դատել ուղղութիւնը ուրուհա՞մար Գաղափարին տեսողեանն: Երբ զանոնք մղեցին: Առեւծներ էին բոլոր այն գինուորներն ու զօրապետները որոնք Նաբոլէոնի ետեւէն խոյսացան աշխարհ տիրուպետելու. անոնց ամենին ալ քաջութիւնը վեճէ զուրսէ է. բայց իրենց պետին ծրագիրը վեճի ենթակայ է, եւ չի կրնար ենթակայ չըլլալ: Մեծ ռազմագէտ, հանճարեղ կազմակերպիչ, վիթխարի ուստիկան, Նաբոլէոն անկատար գիւսանակաւ մը եղաւ սակայն. ամէն մարդասեր կը սքանչանայ այդ մարդկային կրօնով ասպնջող յիշատակարան. մը կազմող Հերոսին վրայ, բայց իր յատակագծին սխալները անկարելի է չտեսնել, եւ աններելի կ'ըլլար չտեսնել, ինքն իսկ, Սէնթ-Էլէնի մէջ կապկպուած, կը խորհէր թէ անգղիին սխալ մը գործած էր իր բոլոր ուժը նշգրտութեամբ, Սպանիոյ, Ռուսիոյ պատերազմներուն մէջ մաշեցընելով: Մինչդեռ պէտք էր որ է՛ն առաջ էր ամբողջ զօրութիւնը կեդրոնացուցած ըլլար Անգլիան ջնջելու, Անգլիան, իր մեծագոյն թշնամին, այն որ զինքը վիշտի կ'ընթաց զգեստնեց, Անգլիան՝ այն կրնար ջնջել, եթէ է՛ն առաջ մտածած ըլլար ատոր յատկացնել իր բոլոր հանճարը եւ իր տրամադրութեան տակ գտնուող բոլոր զինացաւորութիւնները: Հոն ուր Նաբոլէոն մը կրցաւ սխալի, պէտք չէ զարմանալ որ մեր խեղճ ժողովրդին քաղաքական վարչապետը, հակառակ իրենց բոլոր ազնիւ առաջնորդութիւններուն, բռնութիւնք ճամբան անձիշդ կերպով տեսած ըլլան: Այդ է որ քսած եմ այս թերթին մէջ, եւ միշտ կը պահեմ իմ տեսնելու եղանակս: Միշտ կը արտածեմ թէ՛ այն հիւր զոր մեր գործը կ'անցընէ 78ին հաստատեցին՝ մեր ազգին քաղաքական ապագան պատրաստելու համար, անձիշդ հիմ մըն էր. մեր ազգային քաղաքականութեան ծանրութեան կեդրոնը սխալ տեղ դրին. այդ պղծաւոր կին սխալին հետեւանքով է որ ապարդիւն յայտնիւնցաւ ցարդ ի գործ դրուած զինացաւորութիւնները՝ անպտուղ մնացին թափուած հեղեղանքման արեւները. եւ միշտ կը կարծեմ թէ՛ այն օրը մեր ազգը իր «ազգայնական» իտեպով պիտի իրականացնէ, երբ իր ճիգերը կեդրոնացնէ այն չրջանակին մէջ զոր պատմական օրէնքներ պատենադոյնը կը կացուցանեն: Այս մասին համոզմունքներս (որոնք հիմնուած են ամբողջ ծրագրի մը վրայ) զոր չեմ կրնար հրապարակաւ մանրամասնել) անխոփօս են մնացած, եւ հիմ զգլխաւ գրած ըլլալուս ամէն ինչ որ գրեցի հայ յեղափոխութեան վրայ, մէկ բան մը

կայ միայն որ ինծի ցաւ կը պատճառէ, այն է թոնը որով ռուսաւ եմ այդ ներթին վրայ. ու ասիկա յօժարակամ կը խոտովանիմ, մահով սրբազորուած այդ զէմքերու յառնումին առջեւ: Շատ խիտ, շատ կարծր ու շատ միակտուր եղած է դատաստանա՝ այնպիսի բանի մը համար որ: Ինչ թերութիւններ ալ որ պարտանակէր, «սրբազան բանն» էր մեղի համար: «Թէոփիսիէն»ի անգուր՝ ցրտութեամբը դիտած եմ, դրսէն ու հեռուէն նկատող օտարականին մը ծայրայեղ անշաքտութեամբը դատած եմ ինչ որ անհնար է միմիայն արամաքանալ խիտով բացատրել ու դատել: Պէտք եղածին չափ չեմ մտածած թէ, ինչքան սխալ եղած ըլլայ ուղեգիրը, այս վերջին կէս դարու զէպքերը, իրիմասէն ժիրայրը, Վարժապետներէն իզմիրեան, Կոկոնեանէն Փարեան, Մուսուրէն Արդուեան, այն ամբողջ յեղափոխութիւնը եղած են զոր վեր ժողովուրդը կարողացած է կատարել, եւ թէ ի՛նչ ալ ըլլայ այսուհետեւ մեր ազգին բռնելիք ուղղութիւնը, Գուգ-Քափուի, Սասունի, Պապ-Ալիի, Պանքայի օրերը Հայաց պատմութեան մէջ պիտի մնան իբրեւ ռուսական օրեր, իբրեւ այն օրերը ուր հայկական ցեղը՝ դարաւոր անգամալուծութենէն յետոյ վերականգնանքումի առաջին ու խելայեղ ցնցումներն ունեցաւ. եթէ ուղղութիւնը անձիշդ էր, այդ ուղղութիւնը ամբողջ ազգինն էր եղած: Եւ յետոյ, այդ մեր ցեղին հնագոյն յիշատակներն ամբողջութեամբ պարտնակող ընդարձակ հայրենիքի մը վերանորոգման գաղափարը՝ յիշքան զինացանկանօրէն յայտնուցէր ու գեղեցիկ ու բնականօրէն հրապուրիչ... Պէտք էր շատ աւելի յարգելով խօսիլ այդ սխալին վրայ, եւ պէտք էր շատ աւելի ծանօտանալ յեղափոխութեան զեղեցիկ կողմերուն, խանդի, անձնուրիշութեան, վստի միամտութեան, զինացանկան հաւատքի պոռթկումներուն, քան թերութիւններուն, տղեղութիւններուն, արատներուն վրայ: Պէտք է քսեմ օսական՝ որ իմ շատուհանումս մէջ բացասական տարրին տիրապետելուն գլխաւոր պատճառներէն մէկը եղած են սուս-յեղափոխականները, խաչադղ-հերոսները, հայրենասէր-միտարթները, պոռտախոս-գիւսանգետները, թերեւս աւելի բազմաթիւ, աւաղ, քան «անկեղծները», եւ որոնց այլանդակութիւնը քթիս տակ՝ չորս կողմս տարածուած ու խրատուն, ուշադրութեան անագոյն մասը գրաւեց ու թոյլ չտուաւ որ պէտք եղածին չափ

տեսնելի հետևն մութին մէջ գալարող սակաւաթիւ , անառնուն ու իրական հերոսները Հիմա այս բոլորը կը զորոցեմ , — վստահ ըլլալով որ ոչ ոք պիտի մտածէ թէ ասոնք այս կամ այն խումբին համար կ'ըսեմ , — այս բոլորը կը զորոցեմ , անմահ մեռելներուն նայածքին տակ , խղճի պարտք մը կատարելու համար : Ու նորէն՝ սա գոհունակութիւնը ունիմ որ՝ այս վերապահուով հանդերձ՝ ես չատանկեղծ եղած եմ , չատ աւելի անկեղծ քան յեղափոխութիւնը պաշտպանելու պատրուակով դրամ վաստկող խել մը հայրենասէր-թուռիսթ-դերասան-գործիչներ : Եւ այդ բանին զիս գրել-խաւորապէս մղողը եղած է ջնջուելու վտանգէն մեր ժողովուրդը ետ կեցնելու միակ ու մտալիտղ ջանակութիւնը : Ուրիշ գոհունակութիւն մըն ալ զոր կը զգամ , այն համոզումէն կը ըզիել թէ իմ քննադատութիւնս , հակառակ իր ձեւի թերութիւններուն , ոչ միայն վնասակար չեղաւ , այլ օգուտ յառաջ բերաւ : Կայ յեղափոխական շարժումին մէջ փոփոխութիւն մը սկսած է մտնել երկու տարիէ ի վեր , եւ այդ փոփոխութեան ծնուցիչներուն մէջ «Անահիտ»ը . ես վստահ եմ , իր բաժինը ունի :

Արդէն այս բանին համար զիս մեղադրող յեղափոխականները անիրաւ են , ոչ միայն որովհետեւ մտածման խորքին ճշգրտութիւնը չեն ըմբռնած , այլ եւ որովհետեւ չեն նկատեր որ իրենք իսկ իրենց այդ քննադատած ընթացքը ունեցած են՝ աւելի մեղապարտ ձեւով մը : Իրենցմէ Հնչակեան եղողը Դաշնակցականը քարկծած է անխնայ եւ փոխադրածաբար : «Անահիտ»ին մէջ երբեք այնքան կծու բացատրութիւններ չեն երեւցած ընդհանուր հայ յեղափոխական վարչութեան դէմ որքան Նազարեկի «Հնչակ»ին մէջ Դաշնակցութեան համար , եւ «Երօշակ» ին մէջ՝ Հնչակեաններու համար : Եւ այսօր իսկ Արփիարեանի «Մարտը» Դաշնակցականները ոռու կառավարութեան վարձկանները կը նկատէ , եւ «Երօշակ»ը Արփիարեանը կը հռչակէ Սուրբանին պաշտօնեան ու վեր : Հնչակեանները գողեր ու խաբէրաներ :

Նոյն իսկ այս տասնամեակի թիւը , հակառակ զգալի ջանքերի որ հոն կը տեսնուի կուսակցամոլութիւնէ զերծ մնալու , քանի մը բիծեր պահած է այդ ախտէն : Հայ յեղափոխութեան նախակարգապետներուն մէջ չէ յիշուած հոն ժիրայրը , այդ անասհման , այդ հոմերական տիպարը , — որովհետեւ Հնչակեաններու հետ գործակցած է ան , թէպէտ Հայ մը եղած է ամէն բանէ առաջ , եւ երբեք՝ կուսակցամոլ մը : Դարձեալ յեղափոխութեան մեծ դէպքերուն մէջ մոռցուած է հոն յիշուի Պապ-Ալիի ցոյցը , որ Զէյթունի դիւցազնեղութեան հետ , ամենէն ուշագրաւ դրուագն է մեր պատմութեան այդ փուլին , որովհետեւ Պապը-Ալիի ցոյցը տասնուհինգ օր Պոլսիս եւ Տաճկաստանի առեւտրական կեանքը կասեցնող , եւրոպան լըջօրէն վրդովող , բարենորոգմանց ծրարագիրը Սուլթանին ստորագրել տուող ու հայ տարրին օսմանեան պետութեան մէջ ունեցած կարեւորութիւնը զգացնող դէպքը եղաւ : Մարտիլի է որ իրար պզտիկցնելու , իրար մրտնդնելու , իրարու հետ զգրուրտելու , հանրային ուժը ինք իր մէջ մաշեցնելու այս ծանր թերութիւնը զոր ամենքս , — կուսակցութիւն ու անհատ , ամենքս — աւնինք , եւ որ պապենական ախտի մը պէս արիւններնու մէջ մտած է , կարենայինք հետզհետէ սկարացնել ու ցնջել : Ատոր համար պէտք է որ աւելի յաճախ խորհինք , ամենքս ալ , անոնց որ մեզի համար մեռան ... անոնց դէմքը , մահուան մէջէն անհունցած , պէտք է որ մեղ յանդիմանէ չլիտով մը որուն առջեւ մեր բոլոր փոքրութիւնները պիտի ամբին . ու պէտք է որ սկսինք վարժուի մեր կուսակցութեան ու անծի սէրերէն վեր՝ ունենալ ընդհանուր Դաշնակցարի մը մոլեռանդ պաշտումը , Դաշնակցարի մը որ անհպելի ու սրբազան ըլլայ ամենո՛ւն , ամէ՛ն աստի , ամէ՛ն պարագայի մէջ , եւ որուն առջեւ ամէ՛ն կուսակցական կամ անհատական կռիւներ լռեն ու չքանան : Ատով միայն պիտի կարենանք փրկել մեր ժողովուրդը կորուստէն :

Ա . ԶՊԱՆԵԱՆ